

ORTA ASYA' DA BİR ORTAÇAĞ YAPISI OLAN DİGGÂRÂN CAMİSİ

*Diggaran Mosque from the
Medieval Central Asia*

İbrahim ÇEŞMELİ*

Diggârân Mosque is situated south of the Khazara village near the west of the Nevai province in Özbekistan.

Some of the scientists have considered that the Diggârân Mosque was constructed in the ancient town which was named "Kök (Kuk)" and "Kökşibâğan (Kukşibagan)" by the Arabian geographers. The ruins of adobe ramparts and citadel which belong to that town can be still seen nowadays.

The mosque has no inscription and no information referring to the mosque in the manuscripts. The muqarnas ornaments, measures of bricks, ceramics, pillars and the construction indicate that Diggârân Mosque was constructed between the 10-11th. century

Diggârân Mosque has a square plan with a central dome carried by four pillars, small domes on each corners and vaults on each sides which were built by balkhi technique (except the east vault). The central dome rests on octagon drum which have squinches on four corners.

Except the east wall of the mosque, the other walls were constructed with adobe. Pillars, arches and the upper layer of the mosque were constructed with bricks. The east part where is the main entrance, was reconstructed with bricks in the beginning of the 20th. century. The huge arches which carry the central dome have protruding ornaments which look like statues.

The west wall mihrap nich, probably was constructed at the beginning of the 20th. century. Stepped muqarnas and cornice muqarnas ornaments are used in the transition to the domes and vaults except the east part. Construction of Diggârân Mosque is an initial and unique model in the Central Asian architecture. Its construction was probably originated from the fire temples.

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Diggârân¹ Camisi bugün Amu Derya (Ceyhun, Oxus) ve Sır Derya (Seyhun, Jaxartes) nehirleri arasında yer alan, tarihte Soğdıyana, Maveraünnehir, Turan, Transoxiana gibi isimlerle anılan bölgede bulunan Özbekistan'da, Buhara ile Semerkand şehirleri arasında kalan Nevai (Kermine) şehrine bağlı ve bu şehrin 30 km. batısındaki Hazara köyünün (Buhara'nın 60 km. kuzeydoğusunda) 1-2 km. güneyinde, Zerefşan nehrinin kanallar vasıtasıyla suladığı Kızılkum çölünde yer almaktadır. Birçok araştırmacı tarafından incelenen ve halen gizemini koruyan Diggârân Camisi, Orta Asya'da günümüze kadar ayakta kalmış ender ortaçağ yapılarından biridir. Cami boyutlarıyla mütevazı bir yapı olmasına rağmen, tasarımıyla mimarlık tarihinde önemli bir yere sahiptir.

1998 ve 2003 yıllarında araştırma gezisi için gittiğim Özbekistan'da, Diggârân Camisi'ni ve caminin bulunduğu şehir harabesini yerinde detaylı bir şekilde inceleyerek, gerekli fotoğraflama ve ölçüm alma işlemlerini yerine getirdim².

Diggârân Camisi, muhtemelen Arap coğrafyacılarından İbn Hurdadbih (9. yüzyıl) ve Kudâme'nin (10. yüzyıl) belirttiği ve bugün harabe durumundaki eski Kökşibâğan³

(Kükşibagan) şehrinde yer almaktaydı. İbn Hurdadbih şöyle kaydetmiştir, "Buhara'dan Şarga kadar 4 fersahtır⁴, sonra (Şarg'dan) Tavavis'e 3 fersahtır, sonra (Tavavis'ten) Kökşibagan'a 6 fersahtır. Buradan güneye doğru yönelirseniz Çin dağlarıyla karşılaşsınız, Kökşibâğan'dan Kermine'ye kadar olan mesafe 4 fersahtır". Kudâme ise, "Buhara şehrinde Şarga kadar mesafe 4 fersah, Şarg'dan Tavavise kadar 3 fersah, Tavavis'ten Kök'e kadar 3 fersahtır. Burası bir köy olup Türk hükümdarı buradan yağma akını yapmıştır. Bu yerin güneyindeki Çin'e kadar ki ülkeler dağlıktır. Kök'ten Kermine'ye 4 fersahtır" diye kaydetmiştir⁵. Bu ufak şehir, kaynaklarda verilen mesafeler göz önünde bulundurulduğunda tarihte Buhara bölgesi içinde yer almaktaydı⁶. Kalıntılardan anlaşıldığına göre şehir; iç kale, şehristan (asıl şehir) ve rabad (şehrin dışı) bölümlerinden oluşmaktaydı. Bu tip şehir tasarımları, İslamiyet sonrası (8. yüzyıl sonrası) ortaçağ Orta Asya şehirlerinde uygulanan yaygın bir şemadır⁷. Bu üç bölümlü şehir tasarımları, İslamiyet öncesi feodal dönem (M.S. 5-8. yüzyıl) Orta Asya'sında yapılmış olan kale ve şehir kısımlarından oluşmuş iki bölümlü ufak şehir planlamalarından gelişmiştir. Genellikle İslamiyet öncesi ve sonrası ortaçağ Orta Asya şehirlerinin surları ve kaleleri dörtgen planlı olup kulelerle tahkim edilmişlerdi⁸. Kökşibâğan şehrinin kalesi, şehristan bölümünün kuzeyinde yer almaktadır. Günümüzde şehir surları az bir yükseltiye sahip tümsekler halinde kalmıştır. Şehir surları, yaklaşık 254 x 153 m. ölçülerinde olup dikdörtgen planlıdır. Fakat şehrin kuzey surlarının izi günümüze ulaşmamıştır. Kalesi

¹ "Diggârân" isminde yer alan "dig" kelimesi Farsça bir kelimedir ve "kazan, çömlek" anlamına gelmektedir. "gâr" Farsça kelime eki ise "yapan, yapıcı" anlamındadır. "ân" Farsça'da kullanılan bir çoğul ekidir. Bu kelime ve eklerin birleşiminden meydana gelen Diggârân ismi "kazancılar, çömlekçiler" anlamına gelmektedir bkz.; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997, s. 33, 185, 277, 285; İ. Olgun- C. Draşan, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara 1984, s. 164.

² Caminin bulunduğu yerleşimde 14. yüzyılda yaşadığı düşünülen Diggârân isimli bir sufiden dolayı konumuz olan cami yerel halk tarafından Diggârân ismiyle anılmaktadır. Caminin yakınındaki köyün isminden dolayı yapı, Hazara veya Kışlak Hazara adıyla da tanınmaktadır. Bu çalışmada, caminin yerel ismi olan Diggârân ismini kullanmayı doğru buldum. Diggârân Camisi konusunu 1999 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırladım. Fakat geçen süre içinde yaptığım incelemelerle edindiğim bilgiler doğrultusunda yeniden değerlendirdiğim Diggârân Camisi konusunu, bu çalışmada tekrar ele aldım.bkz.; İ. Çeşmeli, *Kışlak Hazara Camisi ve Dört Eyvan Şemasının Asya'daki Erken Gelişmesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999, s. 25-41.

³ "Kökşibâğan" isminde yer alan "kök" kelimesi Türkçe bir kelimedir ve "gök, mavi" anlamına gelmektedir. "bâğ", kelimesi ise Farsça bir kelimedir ve "bağ, bahçe" anlamına

gelmektedir. "ân" Farsça çoğul ekidir. Bunların birleşiminden oluşan Kökşibagan ismi "gök bahçeleri, gök bağları" anlamına gelmektedir. bkz.; F. Devellioğlu, *a. g. e.*, s. 33, 64; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2000, s. 103.

⁴ Bir fersah ortalama 5000 m.'dir. bkz.; Ş. Sami (ed. M. Tulum), "fersah", *Kâmûs-ı Türki*, C.1, İstanbul 1985, s. 371.

⁵ Kodama İbn Dja'far, (ed. M. J. de Goeje), *Kitab Al-Kharadj*, Leiden 1889, s. 203; İbn Khordadbeh, (ed. M. J. de Goeje), *Kitab Al-Masallık Wal-Mamalik*, Leiden 1889, s. 25-26; O. G. Bolşakov, "Zametki po İstoriçeskoy Topografii Dolini Zarafşana v IX-X vv", *Kratkie Soobşçeniya Institutu İstorii Materialnoy Kulturi*, 61, 1956, s. 22

⁶ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 26-27.

⁷ S. Hmelniçkiy, *Mejdu Arabami i Turkami*, Berlin 1992, s. 18-35.

⁸ S. Chmelniçkiy, *Zwischen Kuschanen und Arabern*, Berlin 1989, s. 17-35.

ise yaklaşık 63 x 40 m ölçülerinde olup dörtgen planlıdır. Kalenin günümüze güney, batı ve doğu duvarları kısmen ayakta kalmıştır. Fakat bugün kuzey duvarından bir iz yoktur. Günümüze kalıntıları ulaşan kale duvarlarının en yüksek kısmı yaklaşık 6 m.'dir. Kale ve şehir surları kerpiçten ve pahasadan (dövülmüş killi balçık) yapılmıştır. Kale 2197 m², şehristan 27.962 m² ve rabad bölümü 40.000 m² 'lik bir alanı kaplamaktaydı. Şehirde İslamiyet öncesine ve sonrasına ait keramik parçaları bulunması yanında, camide yapılan incelemelerde 10-12. yüzyıl arasına tarihlenen keramik parçaları da tespit edilmiştir. Ayrıca şehir harabesinde, keramik fırınları kalıntıları ve cam parçaları da bulunmuştur. Muhtemelen şehir, İslamiyet öncesinde bölgenin yerel halkı Soğdlular tarafından kurulmuş ve şehir İslamiyet sonrasında geliştirilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Zereşan nehrine bağlı sulama kanalları vasıtasıyla sulanan verimli toprakları ve bölgeden geçen İpek Yolu sayesinde bu küçük şehir harabesinin bulunduğu mevki, tarih boyunca Orta Asya'nın önemli bir bölgesi olmuştur. Muhtemelen şehir halkı keramik üretimiyle, tarımla ve ticaretle ilgileniyordu. Ayrıca yöre halkı eskiden kazancılıkla uğraşıyordu. Bugün bu şehir harabesinin kuzeyinde bulunan Hazara Köyünün halkı keramik üretim atölyeleriyle, tarımcılık ve hayvancılıkla geçinmektedir⁹ (çiz. 1/ res. 1).

Cami, 14. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen bir sufi ve çömlekçilerin koruyucusu olarak bilinen ve adı bir çok efsaneye karışmış Evliya Diggârân'nın ismiyle anılmaktadır. Diggârân'a atfedilen tuğladan yapılmış kare planlı ve tek kubbeli ufak çilehanesi ve mezarı caminin güneydoğusunda köyün mezarlığında, Diggârân'nın ismiyle anılan külliye içinde yer almaktadır. Bu külliye, 1994 yılında yapılmış olan kare planlı ahşaptan dört destekli ve tütekli örtüye sahip yeni bir cami de

bulunmaktadır. Aynı zamanda mezarın yanında ateş yakılan bir sunak ve üzerine bez parçaları sarılmış ahşap bir direk de bulunmaktadır. Bunlar, halen Zerdüştlük ve Şamanizm geleneklerinin bölgede sürdürüldüğünü göstermektedir¹⁰.

Diggârân Camisi, kalenin dışında ve hemen güneybatı köşesinde bulunmaktadır. Cami, dıştan 16.35 x 16.20 m., içten 14.20 x 13.70 m. ölçülerinde, kareye yakın plandadır. Mekanın ortasında kare bir alan yaratan dört yuvarlak sütun, sivri kemerler vasıtasıyla üst örtüyü taşımaktadır. Bu dört sütundan çıkan ve üst örtüyü taşıyan sivri kemerler, hem sütunlar arasında, hem de sütunlarla duvarlar arasında bağlantı kurmaktadır. Sütunları birbirine bağlayan dört büyük sivri kemer üzerinde, dört köşesinde sivri kemerli trompların olduğu sekizgen kasnakla hafifçe sivrilen merkezi kubbeye geçilmektedir. Yapının dört köşesinde oluşan kare alanların üzeri sütun, duvar ve küçük sivri kemerler ile taşınan birer küçük kubbe ile örtülüdür. Caminin dört yanındaki dikdörtgen alanların üzeri ise duvar, sütunlar, küçük ve büyük sivri kemerler ile desteklenen tonozlarla örtülüdür. Yapının sütunları, kemerleri, tonozları, kubbeleri ve doğu cephesi tuğladan kuzey, güney ve batı cepheleri ise kerpiçten ve pahasadan yapılmıştır. Cami kare planlı, dört sütunlu, merkezi kubbeli tipte bir yapıdır¹¹ (çiz. 2-7).

20. yüzyıl başında bakımsız halde olan Diggârân Camisi, 1910 yılında önemli bir onarım geçirmiştir. Bu onarım sırasında caminin doğu bölümü yeniden inşa edilmiştir. Doğü bölümündeki kapı, pencereler, küçük kubbeler, tonoz, duvarlar ve küçük kemerler tuğladan yapılmıştır. Muhtemelen mihrabı da bu onarım sırasında değiştirilmiştir. Aynı onarım sırasında camiyi desteklemesi için

⁹ A. Yakubovskiy "Arheologičeskaya Ekspeditsiya v Zerafsanskuyu Dolinu 1934 g", *Trudi Otdela Vostoka Ermitaja*, C. II, Leningrad 1934, s.130, 134-135, pl. 4, 6; V. Varonina, "Nekotorie Dannie o Pamyatnikah Zodčestva Uzbekistana", *Arhitekturoe Nasledstvo*, Moskva 1953, s. 107; V. A. Nilsen, "Meçet Diggaron v Selenii Hazara", *Trudi Institututa İstorii i Arheologii*, vıp. 7, Taşkent 1955, s. 71; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya Arkhitektura Buharskogo Oazisa*, Taşkent 1956, s. 29; İ. Çeşmeli, a. g. e., s. 26, pl. 7-8, res. 4-11; S. Hmelniçkiy, *Mejdu...*, s.72

¹⁰ İ. Çeşmeli, a. g. e., s. 26, res. 12-23; A. Yakubovskiy, a. g. e., s. 136; V. Varonina, a. g. e., s 107; Ayrıca bir sufi olan Diggârân'nın yaşamı, cami ve külliye'deki yapılar hakkında Hazara Köyü'nün imamlarından Sadullah bey ve Hammuraev Turdı Murat'tan bilgi alınmıştır.

¹¹ İ. Çeşmeli, a. g. e., s. 29, pl. 9, 11-15, çiz. 10 ; A. Yakubovskiy, a. g. e., s. 137, 139, pl. 5; V. Varonina, a. g. e., s. 107, 109, pl. 2; S. Hmelniçkiy, *Mejdu...*, s. 73; V. A. Nilsen, *Meçet Diggaron...*, s. 62-66, pl. 4; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 30-31, pl. 5; B. N. Zasıpkin, *Arhitektura Sredney Azii*, Moskva 1948, s. 34-37, pl. 19.

güney ve doğu cephesine konulan ahşaptan sundurmalar 1965 yılında kaldırılmıştır¹².

Diggârân Camisi'nin sonradan yapılan mihrabı batısında, ana girişi ise doğusundadır. Yapının kuzey, güney ve batı duvarları, geleneksel tarzda içine saman katılmış killi balçıktan meydana gelmiş kerpiçten (pişmemiş tuğla) ve pahasadan (ahşap kalıplar arasında dövülmüş killi balçık), sonradan yapılan doğu duvarı ise tamamıyla tuğladan inşa edilmiştir. Duvarlar killi balçık harcıyla örülmüştür. Muhtemelen doğu cephesi daha önce kerpiçtendi. Kerpiçten ve pahasadan olan duvarlar, zeminden yaklaşık 1 m. yüksekliğindeki tuğla duvarlar üzerinde yükselmektedir. Kerpiç ve pahasadan duvarlar yukarıya doğru daralmakta ve eğim yapmaktadır. Duvarların kalınlığı altta 1 m., üstte ise 30 cm.'dir. Kerpiç ve pahsa duvarlar üstte bir tuğla sırası ile sonlanmaktadır. Eğimli duvar yapma geleneği Orta Asya mimarisinde yaygındır ve bu tarz duvarlar yapıların sağlamlığını arttırmak için uygulanıyordu. Kerpiç ve pahsa duvarların dıştan yüksekliği yaklaşık 7.55 m.'dir. Sonradan tuğladan yapılmış olan doğu bölümünün yüksekliği ise yaklaşık 6 m.'dir. Belki cami ilk yapıldığında doğu duvarının yüksekliği, kerpiç duvarlarla aynı hizadaydı. Muhtemelen bu pahasadan ve kerpiçten yapılmış olan duvarlar zaman içinde ihtiyaç duyuldukça yenilenerek günümüze ulaşmıştır. Dış zeminden kubbenin tepe noktasına kadar olan yükseklik 12.20 m.'dir. İç zemin, dış zeminden 50 cm. kadar aşağıda olup, iç zeminden kubbeye kadar olan yükseklik 12.70 m.'dir. Caminin duvarları taş temeller üzerinde yükselmektedir. Caminin temeli killi toprak ile sağlamlaştırılmıştır. Caminin döşemesi 22 x 22 x 4 cm. ölçüsündeki tuğlalarla kaplanmıştır. Fakat caminin eski döşemesi killi, samanlı kerpiçten yapılmıştır. Yapıya, sonradan tuğladan yapılmış olan doğu yönündeki ana kapıyla girilmektedir. Bu kapının yüksekliği 2 m., genişliği 95 cm. ve duvar kalınlığı 85 cm.'dir. Belki de bu basit kapının olduğu yerde, daha

önce bir portal bulunuyordu. Fakat bu kesin değildir. Çünkü ortaçağda yapılan birçok yapı portalsizdi. Bu kapının iki yanında kapı görünümünde birer dikdörtgen pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden solda olanı 1.20 m. genişliğinde, yaklaşık 2 m. yüksekliğindedir. Buradaki duvar kalınlığı 72 cm.'dir. Sağda yer alan ve yine kapı görünümündeki dikdörtgen pencere 1.17 m. genişliğinde, yaklaşık 2 m. yüksekliğindedir. Bu kısımda duvar kalınlığı 74 cm.'dir. Bu iki pencerenin üzerinde, sivri kemerli birer küçük pencere yer almaktadır. İç zemin dış zeminden daha aşağıda olduğu için doğu yönündeki ana kapıdan iç mekan zeminine merdivenle inilmektedir. Caminin kerpiçten yapılmış güney duvarının ortasında da bir yan giriş bulunmaktadır. Bu giriş 2.11 m. yüksekliğinde, 1.03 m. genişliğinde olup buradaki duvar kalınlığı 1 m.'dir. Muhtemelen bu yan giriş de sonradan yapılmıştır. Caminin kerpiçten yapılmış kuzey duvarının batı köşesine doğru yakın bir zamanda açılmış kapı görünümünde dikdörtgen bir pencere daha yer almaktadır. Bu pencere 1.65 m. yüksekliğinde, 1.17 m. genişliğindedir. Buradaki duvar kalınlığı da 1 m.'dir. Yapının kuzey duvarı, içe doğru hafifçe yamukluk göstermektedir. Cami, dış zeminden biraz yükseltilmiş tuğladan bir platform üzerinde yükselmektedir¹³ (res. 2-4).

Caminin ortasında, kare bir alan yaratan ve büyük sivri kemerler vasıtasıyla merkezi kubbeyi taşıyan çapları 1.24-1.32 m. (ortalama 1.28 m.) arasında değişen tuğladan dört sütun bulunmaktadır. Bu sütunların zeminden 1.55 m. derinliğine kadar inen tuğladan yapılmış temelleri 1.92 x 2.05 m. ölçüsündedir. Bu temeller, 23 x 23 (22,5) x 3 cm., 26 x 19.50 cm. ölçüsündeki tuğlalardan yapılmıştır. Temeldeki tuğlalar, önce killi balçık ve sonra alabastır harcıyla örülmüştür. Bu temeller, sütunların taşıyıcılığını kuvvetlendirmektedir¹⁴ (çiz. 8-9). Sütunlar, kemer başlangıcına kadar

¹² Caminin onarım tarihi ahşap sundurmadaki bir sütun üzerine oyulmuştur. Bu sundurma yukarıda bahsettiğimiz gibi sonradan kaldırılmıştır. bkz.; V. A. Nilsen, Meçet Diggaron..., s. 72; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 30, 35; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 74; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 29.

¹³ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 29-31, res. 24-28; A. Yakubovskiy, *a. g. e.*, s. 137-138; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 73-78; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 107-116, res. 1; V. A. Nilsen, Meçet Diggaron..., s. 61-75; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 29-35, res. 4

¹⁴ V. Varonina, *a. g. e.*, s. 108, 111, çiz. 6; V. A. Nilsen, Meçet Diggaron..., s. 72; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 30, 33, 100, çiz. 8, 44; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 55, 74.

3 m. yüksekliğindedir¹⁵. 55 cm. yüksekliğindeki tuğladan yapılmış yuvarlak kaideler, antikçağ yunan sütun kaidelerine andırmakta ve attika ion sütunları kaideleri tarzında boğumludur. Bu tip kaideler, muhtemelen Orta Asya'da Greko-Baktarian ve sonra Kuşan mimarisi yoluyla yaygınlık ve süreklilik kazanmıştır¹⁶ (çiz. 10-11). Diggârân Camisi'nde bulunan sütunların gövdeleri, alternatif olarak sıralanmış olan dikine yerleştirilmiş tek sıra tuğla ve yatay olarak yerleştirilmiş üç sıra tuğladan meydana gelmiş ve tuğla örgüsünde alabastır harç kullanılmıştır¹⁷. Bu tarz tuğla örgüsü, Part mimarisinden başlayarak İslamiyet öncesi ve sonrası İran ile Orta Asya mimarisinde uygulanmıştır¹⁸. Camide yer alan sütunlarda başlık yoktur. Bunun yerine, 10 cm. kalınlığında ve 1.25 m. uzunluğunda ahşap bir levha kullanılmıştır¹⁹(çiz. 12). Sütunların arası 4.80 m. ve sütunlarla duvarlar arası ise 2.52-2.93 m (ortalama 2.70 m.) arasında değişmektedir. Sütunların üstündeki ahşap levhaların hemen üzerinden çıkan ve merkezi kubbeyi taşıyan tuğladan örülmüş üç merkezli büyük sivri kemerler, sütunları birbirlerine bağlanmaktadır. Sütunlardan çıkan ve yanlardaki tonozlar ile köşe küçük kubbelerini taşıyan tuğladan küçük sivri kemerler ise duvarlar ile sütunlar arasında bağlantı kurmaktadır. Merkezdeki büyük kemerler ve köşelerdeki küçük kemerler, üst örtülerden gelen baskıyı sütunlara ve duvarlara dağıtmaktadır. Kemerlerin başlangıç yerlerinde giriş delikleri bulunmaktadır. Bugün halen bu deliklerde, ahşap giriş parçaları yer almaktadır²⁰ (çiz. 13-15 / res. 5).

¹⁵ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 32; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 108; S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 55, 74.

¹⁶ S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 55, 74; V. A. Nilzen, Meçet Diggaron..., s. 67; V. A. Nilzen, *Monumentalnaya...*, s. 33, 100, çiz. 8, 44; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 110-111, çiz.6, res.5

¹⁷ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 32, çiz. 19-20, res. 50, 51; S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 74; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 108

¹⁸ Diggârân Camisi sütunlarına benzer Assur Sarayı (Irak / M.S. 2. yüzyıl) ve Tarikhane Camisi (İran / Damgan / 750-786) sütunları için bkz.; A. U. Pope (ed.), *A Survey of Persian Art*, Oxford-Newyork 1938-1939, s. 422-423, 966, çiz. 335, 991b

¹⁹ V. Varonina, *a. g. e.*, s. 108, 111, çiz. 7; S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 74 ; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 32, çiz.23, res. 52

²⁰ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33, çiz. 24-25 res. 53; S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 74-75; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 108, 110, 111, çiz. 9, res. 3-4; V. A. Nilzen, Meçet Diggaron..., s. 64, çiz. 3; V. A. Nilzen, *Monumentalnaya...*, s. 35, çiz. 9, res. 6.

Merkezde bulunan geniş sivri kemerlerin alt genişliği 1.25 m.'dir. Merkezdeki büyük kemerlerin alt genişliğinde, tuğladan yapılmış 1 m uzunluğunda onar adet heykelsi görünüşte çıkıntılı süslemeler yer almaktadır²¹. Bu süslemelerden güney ve kuzey kemerlerindeki, yuvarlak kenarlı olup üçlü yonca yaprağı tipindedir. Batı ve doğu kemerlerindeki ise, daha keskin kenarlı olup kırlangıç kuyruğu tipindedir²² (çiz. 16). Bu süslemelerin tipinde başka bir örnek bilinmemektedir. Bu süslemeler, muhtemelen milattan önce yapılmaya başlayan ve daha sonra uygulanmasına devam edinilen Hindistan Budist mimarisindeki kaya tapınaklarındaki (Chaitya) ahşap mimari etkili taşta oyulmuş çıkıntılı süslemelere sahip kemerlerden kaynaklanmıştır²³. İslami yapılarda yaygın olarak kullanılan dilimli kemerler, Diggârân Camisi kemerleri ile kısmen benzerlik göstermesine karşın Diggârân Camisi kemerlerinin kendine has özellikleri vardır²⁴. Tuğladan yapılmış kemerlerin ve süslemelerin üzeri alabastır sıva ile kaplanmıştır. Yapının ortasında dört sütunla meydana gelmiş kare alandan, sütunlarla ve büyük sivri kemerle taşınan merkezi kubbeye, büyük kemerlerin üzerindeki tuğladan örülmüş olan sekizgen kasnak ile geçilmektedir. Bu kasnağın köşelerinde, dıştan da belli olan sivri kemerli tromplar bulunmaktadır. Tromplar, dikine yerleştirilmiş tuğlalarla örülmüştür. Trompların aralarında sivri kemerli kör nişler bulunmaktadır. Bu kör nişlerden güneyde olanın ortasına bir pencere açılmıştır (res. 6-7). Kasnağın üzerinde yükselen tuğladan örülmüş hafifçe sivrilen merkezi kubbe 5.40 m. çapındadır²⁵ (çiz. 17 / res. 8-9). Sivrilen kubbe tipi, muhtemelen Hindistan'da eğilmiş dallardan hazırlanan kalıplar üzerine örülen "lotus kubbe" denilen kubbelerden kaynaklanmıştır. "lotus kubbe" tipi önceleri

²¹ V. Varonina, *a. g. e.*, s. 110; S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 74; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 32, çiz.26.

²² V. Varonina, *a. g. e.*, s. 111, çiz. 8; S. Hmelniński, *Mejdu...*, s. 74-75; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 32, res. 54-55

²³ P. Brown, *Indian Architecture*, Bombay 1959, s. 21,27, çiz. XIX, XXV.

²⁴ S. Hmelniński, *a. g. e.*, s. 75; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33

²⁵ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33, çiz. 28, res. 56-65, 83-100, 104; V. A. Nilzen, Meçet Diggaron..., s. 62-64; V. A. Nilzen, *Monumentalnaya...*, s. 31; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 111, 114,116, çiz. 2, res. 13

Hindistan'daki Budist mimari de uygulanıyordu. Daha sonra bu tarz kubbeler Hindistan'daki İslami yapılarda uygulanmaya devam edilmiştir. Bu kubbe tipi daha geç dönemlerde yapılan Rus mimarisinde de kullanılmıştır²⁶. "lotus kubbe" denilen kubbelerden daha farklı tipte olan hafifçe sivrilmiş kubbeler, özellikle İslami dönem Orta Asya ve İran mimarisinde yaygın olarak uygulanmıştır. Hafifçe sivrilmiş kubbeler hava koşullarına dayanıklı olması amacıyla bu tipte yapılmıştı. Caminin merkezi kubbesinin tepesinde daha önce 1 m. çapında bir açıklık bulunuyordu ve üzerinde de kireç taşından yapılmış sırlı tuğla ile kaplı aydınlık feneri yer alıyordu. Fakat bugün aydınlık feneri kaldırılmış, açıklıkta kapatılmıştır. Merkezi kubbe izlerinden anlaşıldığına göre, muhtemelen sonradan kısmen yenilemiştir²⁷. Kare bir mekan üzerinde yükselen ve köşelerinde trompları olan sekizgen kasnaklı kubbeli tasarımlar, Sasani mimarisinden kaynaklanmıştır²⁸. İran'da Sasani mimarisi ile uygulanmaya başlayan bu konstrüksiyon İslamiyet öncesi ve sonrası Orta Asya ve İran mimarisinde yaygın olarak kullanılmıştır. Diggârân Camisi'nin köşelerindeki kare alanların üzerini sütun, duvar ve iki küçük sivri kemerin taşıdığı tuğladan yapılmış yaklaşık 3 m. çapındaki küçük kubbeler örtmektedir²⁹. Yapının kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki kare alanlardan hafifçe sivrilmiş küçük kubbelere, tuğladan basamaklı mukarnaslarla geçilmektedir (res. 10-11). Bu basamaklı mukarnaslar, küp şeklinde tuğladan konsolların birbirleri üzerine gelmesiyle bindirme tekniği ile meydana gelmiştir (çiz. 18 / res. 12). Orta Asya mimarisinde basamaklı mukarnaslar, özellikle 11. yüzyıldan itibaren yaygınlık göstermeye başlamıştır. Kuzeybatı ve güneybatı köşelerindeki küçük kubbeler, merkezi kubbe de olduğu gibi kısmen yenilenmiştir. Yapının sonradan yapılmış olan kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerindeki kare

alanların üzeri sütun, duvar ve iki küçük sivri kemerin taşıdığı yuvarlak kubbelerle örtülmüştür. Kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerindeki kare alanlardan kubbelere pandantiflerle geçilmektedir (res. 13). Muhtemelen daha önce bu köşelerde yer alan kubbelere, basamaklı mukarnaslarla geçilmekteydi³⁰. Yapının dört yanındaki 3 x 5.50 m. ölçülerindeki dikdörtgen alanların üzeri duvarın, iki sütunun, bir büyük ve iki küçük sivri kemerin desteklediği tonozlar ile örtülmüştür. Bunlardan batı, güney ve kuzey yönündekiler, Sasani tromplarından gelişmiş, İran ile Orta Asya mimarisinde yaygın olarak kullanılan "belhi" veya "tromplu tonoz" denilen, tuğladan yapılmış yerel tonoz tipiyle örtülmüştür. Bu tip tonozlar, dikdörtgen bir alan üzerinde, tuğlaların yatay şekilde köşelerden başlayarak, çaprazlama olarak ortaya doğru örülmesiyle meydana gelmektedir (res. 14-15). Yapının doğu bölümü hariç, diğer üç yanındaki dikdörtgen alanları örten "belhi" tipi tonozları taşıyan iki küçük kemerin üzerinde, karşılıklı olarak yer alan tuğladan yapılmış 43 cm. genişliğinde mukarnas kornişler bulunmaktadır (res. 16). Bu mukarnaslar, yan yana sıralanmış tuğladan konsolların arasında oluşmuş dört nişin içi, birbirini kesen tuğlalardan yapılmış kırılmaç kuyruğu tipindeki motiflerle dekoratif hale getirilmiştir. Bu dekoratif amaçla yapılan tuğlalar, alabastırla birbirlerine tutturulmuştur. Bu mukarnaslardan batı yönündekiler, kuzey ve güney yönündekilere göre biraz daha farklıdır. Bu mukarnas kornişlerin Orta Asya mimarisinde benzer örneklerinin olmasına karşın, bu tarzda uygulama Diggârân Camisi'ne has özellikler taşımaktadır (çiz. 19). Bu mukarnas kornişlerin benzer örnekleri 11. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Üç yöndeki belhi tipi tonozların duvarla birleştiği yerin ortasında, tuğladan ufak birer aydınlık açıklığı bulunmaktadır. Fakat günümüzde bunlar dıştan kapatılmıştır. Sonradan yapılmış olan doğu yönündeki dikdörtgen alanların üstü duvarın, iki sütunun, bir büyük ve iki küçük sivri kemerin taşıdığı çapraz tonoz ile örtülmüştür (res. 17). Bu kısımda mukarnas

²⁶ E. Diez, *Die Kunst der Islamischen Völker*, Berlin 1915, s. 161, çiz. 210, 213, res. 211-212.

²⁷ V. Varonina, *a. g. e.*, s. 114; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 77; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33

²⁸ A. U. Pope (ed.), *a. g. e.*, s. 502 çiz. 131; J. Rosintal *Trompes et Stalactites Dans l'Architecture Orientale*, Paris 1928, s. 44-45, çiz. 41, 43; J. Rosintal, *Le Rescau*, Paris 1937, s. 10, 16, çiz. 4, 9; E. Diez, *a. g. e.*, s. 78-81, XIV-XV.

²⁹ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33-34.

³⁰ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33-34, çiz. 30, res. 76-82; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 112-113, çiz. 12; S. Hmelnskiy, *a. g. e.*, s. 76-77; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 32, çiz. 7

kornişler yoktur. Bugün doğu tonozunun üzeri betonla kaplanmıştır. Muhtemelen cami ilk yapıldığında, doğu yönün üzeri, mukarnas kornişlerle geçilen "belhi" denilen tonozla örtülüydü³¹. Batı duvarının ortasında sonradan betondan yapılan sivri kemerli, dikdörtgen planlı basit bir mihrap nişi bulunmaktadır. Bu mihrap, dıştan 1.28 m., içten 92 cm. genişliğinde, 44 cm. derinliğinde ve 2.66 m. yüksekliğindedir. Mihrap, duvar kalınlığı içine yapılmıştır. Yapının kuzeybatı köşesinde, günümüze ulaşmayan bir minber kalıntısı bulunuyordu. Bunun yerine bugün ahşaptan ufak bir minber yer almaktadır³².

Yapının duvarlarında ve üst bölümlerinde görülen tuğlalar 21 x 21 x 3 cm., 21 x 21 x 4 cm., 22 x 22 x 4 cm., 22 x 23 x 3 cm., 23 x 23 x 4.5 cm., 24 x 24 x 4 cm., 28 x 28 x 6 cm. 21.5 x 21.5 x 3.5-5, 23-23.5 x 23-23.5 x 4.5, 24-24.5 x 24-24.5 x 4-5, 25 x 25 x 3-4.5 cm., 26 x 26 x 4 cm. ölçüsündedir. Bunların yanında 18.5 x 6 cm., 27 x 5.5 cm., 29.5 x 5 cm., 37 x 4 cm., ölçüsündeki değişik tuğla boyutları da az sayıda görülmektedir³³. Bu tuğlalardan bazıları onarımlar sırasında sonradan konulmuştur. Caminin günümüze orijinal olarak ulaşmış olan sütunlarında kullanılan tuğlalar 21.5x 21.5 x 3 cm. ve 22 x 22 x 3.5 cm. ölçülerindedir. Diggârân Camisi, Hazara Köyü halkı tarafından halen ibadet yeri olarak kullanılmaktadır. Günümüzde, caminin batı duvarına bitişik bir misafirhane yapılmıştır.

Diggârân Camisi, tasarımı açısından Orta Asya camileri içinde bilinen tek örnektir. Ayrıca dört sütunlu merkezi kubbeli camilerin ilk bilenen örneğidir. Bu cami tipinde Orta Asya'da başka bir cami olmaması, eski

kaynaklarda hakkında bilgi bulunmaması ve herhangi bir kitabesinin yer almayışından dolayı, yapının tarihlendirilmesinde bazı problemler yaşanmaktadır. Fakat özellikle yapıda kullanılan mimari süslemeler, tuğla boyutları, sütunların örgü sistemi, caminin genel mimari tasarımı, mimari elemanları ve keramik parçaları bize tarihlendirme konusunda yardımcı olmaktadır.

Diggârân Camisi, A. Yakubovskiy tarafından 1934 yılının mayıs ayında keşfedilmiş ve cami ile şehir harabesi üzerinde ilk incelemeler, bu araştırmacı tarafından yapılmıştır. Bu incelemeden elde edilen bilgiler, 1940 yılında yayınlanmıştır. Yapının kale duvarının hemen yakınında bulunması, caminin portalsız ve merkezi planlı olması, tuğla ölçüleri, mimari formları, sütunlar, mimari süslemeleri ve keramik parçalarından yola çıkarak ve özellikle İsmail Samani Türbesi (9-10. yüzyıl) ile karşılaştırarak caminin türbeyle aynı zamanlarda veya türbeden daha önce yapılmış olabileceğini düşünmektedir. Diggârân Camisini 8-9. yüzyıla tarihlemektedir³⁴.

H. Field ve E. Prostov, 1938 yılı yayınlarında Diggârân Camisi'ni erken İslamiyet devrine 8. yüzyıla tarihlemişlerdir³⁵.

E. Schroeder, 1939 yılı yayınında Diggârân Camisi'ni tasarımı açısından ateş tapınaklarına benzetmekte ve camiyi 8-9. yüzyıla yerleştirmektedir³⁶.

M. E. Masson, 1939 yılı yayınında Diggârân Camisini 9. yüzyılın sonları 10. yüzyılın başlarına tarihlemektedir³⁷.

1948 yılı yayınında B. N. Zasıpkın, yerinde incelediği Diggârân Camisi'ni 9. yüzyıla tarihlemektedir. Caminin kerpiçten tuğlaya geçişi gösteren bir yapı olduğunu kaydetmektedir. Kubbenin sütunlar ve kemerler vasıtasıyla taşınmasının batı İslam mimarisinde bilindiğini belirtmektedir. Fakat İslamiyet sonrası Orta Asya mimarisinde böyle

³¹ S. Hmel'nitskiy, *Mejdu...*, s.75-76; V. Varonina, *a. g. e.*, s. 112-113, 115, çiz. 11, res.10, 14; İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 33-34, çiz. 30, res. 66-75, 103; A., Yakubovskiy, *a. g. e.*, s. 137 ; "Belhi" veya "tromplu tonoz" denilen tonoz tipi için bkz.; G. A. Puğaçenkova-L.İ.Rempel, *İstoriya İskusstva Uzbekistana*, Moskva 1965, s. 233; A. U. Pope (ed.), *a. g. e.*, s. 501, çiz. 130.; E. Diez, *a. g. e.*, s. 78-79; G. Michell, *Arhitecture of the Islamic World*, London, 1978, s. 115, 140.

³² İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s.34, res. 101-102; V. Varonina, *a. g. e.*, s.111

³³ V. Varonina, *a. g. e.*, s. 108; V. A. Nilsen, *Meçet Diggaron...*, s. 68, 70; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 28; A., Yakubovskiy, *a. g. e.*, s. 137; Daha önce tespit edilmiş olan tuğla ölçüleri ile birlikte yaptığım incelemeler sonucunda tespit ettiğim tuğla ölçüleri de verilmiştir.

³⁴ A., Yakubovskiy, *a. g. e.*, s. 133-142.

³⁵ H. Field-E. Prostov, "Archaeological Investigations in Central Asia 1917-1937", *Ars Islamica*, V, 1938, S. 256.

³⁶ A. U. Pope (ed.), *a. g. e.*, s. 945-946.

³⁷ M. E. Masson., "Arheologičeskie issledovaniya v Uzbekistane", *Nauka v Uzbekistane za XV let*, Taşkent 1939, s. 117

bir strüktürün oluşmasının bölgede varolan İslamiyet öncesi Nesturi kiliselerinden ve Mani tapınaklarından kaynaklanmış olabileceğini kaydetmektedir. Orta Asya'da bu tarz bir uygulamanın ilk defa Diggârân Camisi'nde karşımıza çıktığını vurgulamaktadır. Diggârân Camisi'ni Kırk Kız Sarayı (Tirmiz / Özbekistan / 9. yüzyıl) ile İsmail Samani Türbesi (10.yüzyıl) arasında olduğunu kaydetmektedir. Aynı zamanda Diggârân Camisi'ne benzer Çar Sütun Camisi (Tirmiz / Özbekistan / 9-10. yüzyıl) kalıntısını ve Magak-ı Attârî Camisini (Buhara / Özbekistan / 12. yüzyıl) örnek olarak vermektedir³⁸.

M. B. Smith, 1948 yılı yayınında camiyi 8. yüzyıla tarihlenmektedir³⁹.

1940 yılında V.Voronina ile birlikte S. Kabanov, Diggârân Camisi üzerinde ilk defa detaylı bir araştırma yapmışlardır. Bu incelemelerin sonuçları 1953 yılında yayınlanmıştır. Diggârân Camisi'nde görülen mukarnas kornişlerin ve basamaklı mukarnasların, Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayı (Türkmenistan / 11-12. yüzyıl) ile benzerlik göstermesi yanında, caminin Ebû Fazıl Türbesi'ninin (Serahs / Türkmenistan / 11. yüzyıl) kubbe kasağındaki konstrüksiyonuyla benzerliklerden dolayı camiyi V.Voronina, 11. yüzyıla tarihlenmektedir. V. Voronina ayrıca Diggârân Camisi tasarımına benzer, Orta Asya'da yer alan, dört sütunlu Çar Sütun Camisi (Tirmiz / Özbekistan / 9-10. yüzyıl) ile altı sütunlu Magak-ı Attârî Camisi'nden (Buhara / Özbekistan / 12. yüzyıl), dört sütunlu mekânlara sahip sivil mimariden, Orta Asya ve İran'da bulunan Manilere ve Zerdüştlere ait tapınaklardan ve Ermeni kiliselerinden bahsetmektedir⁴⁰.

V. A. Nilsen, cami üzerinde 1951 yılında detaylı incelemeler ve sondajlar yapmış olup bu inceleme sonuçlarını 1955 ve 1956 yılında yayınlamıştır. Özellikle yapıda tespit ettiği ve 10-12. yüzyıllar arasına tarihlediği keramik parçalarını, caminin mimari elemanlarını ve

caminin tasarımını değerlendiren A. Nilsen, yapıyı 11. yüzyıla tarihlenmektedir. Diggârân Camisi'ni, Çar Sütun Camisi (Tirmiz / Özbekistan / 9-10. yüzyıl) ve Magak-ı Attârî Camisi (Buhara / Özbekistan / 12. yüzyıl) ile karşılaştırmaktadır. Ayrıca A. Nilsen, caminin altında 9-10. yüzyıla tarihlediği bir yapı kalıntısı tespit etmiştir. Bu kalıntılarda 23 x 23 x 3 cm. ölçüsünde tuğlalar kullanılmıştır⁴¹.

O. G. Bolşakov, 1956 yılı yayınında, İbn Hurdabih (9. yüzyıl) ve Kudâma (10. yüzyıl) adlı iki Arap coğrafyacıya dayanarak, Diggârân Camisi'nin bulunduğu şehir harabesinin eski Kukşibagan (Kökşibagan) şehri olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca araştırmacı, şehir harabesinde bulunan keramik parçalarını ve camiyi de kısaca değerlendirmektedir⁴².

Y. Yaralov, 1959 yılı bildirisinde camiyi 11. yüzyıl yapısı olarak değerlendirmektedir⁴³.

1952 yılı yayınında Kurt Erdmann, camiyi kapalı yunan haçı planlı Hıristiyan kiliseleriyle, Zerdüştlere ait ateş tapınaklarına benzetmekte ve yapıyı 8-9. yüzyıl yapısı olarak görmektedir⁴⁴.

1965 yılı yayınlarda G. A. Pugaçenkova-V. I. Rempel, Diggârân Camisi'ni mimari tasarımı, konstrüksiyonu ve mimari elemanları ve detayları açısından 10. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olduğunu kaydetmektedirler⁴⁵.

1987 yılı yayınlarda R. Ettinghausen-O. Grabar, Diggârân Camisi'ne bir tarih vermiyorlar. Yapıyı ateş tapınakları ile doğu Hıristiyan kiliselerine benzetiyorlar. O. Grabar, başka bir yayınında camiyi 10. yapısı olarak göstermektedir⁴⁶.

⁴¹ V. A. Nilsen, Meçet Diggaron..., s. 61-75; V. A. Nilsen, *Monumentalnaya...*, s. 27-37.

⁴² O. G. Bolşakov, *a. g. e.*, s. 22

⁴³ Y. Yaralov, "Architectural Monuments In Middle Asia Of The VIII-XII Centuries", *First International Congress Of Turkish Arts Ankara 19 th-24 th. October 1959*, Ankara 1961, s. 367.

⁴⁴ K. Erdmann, "Feuerheiligtum-Kreuzkuppelkirche", *Forschungen zur Kunsts Geschichte u. Christl. Archaologie I*, 1 (1952), s. 58-59.

⁴⁵ G. A. Pugaçenkova-L.I.Rempel, *a. g. e.*, s. 195.

⁴⁶ R. Ettinghausen-O. Grabar, *The Art and Architecture of Islam 650-1250*, 1987, s. 214; O. Grabar, (çev. N. Yavuz) *İslam Sanatının Oluşumu*, İstanbul 1998, s. 126, pl. 50.

³⁸ B. N. Zastpkin, *a. g. e.*, s. 34-37.

³⁹ M. B. Smith, "Hazara", *Ars Islamica*, XIII/XIV, 1948, s. 187.

⁴⁰ V. Varonina, *a. g. e.*, s. 107-119.

1992 yılı yayınında camiyi detaylı bir şekilde ele alan S. Hmelnskiy, camiyi 9. yüzyılın sonu-10. yüzyıla tarihlediği Day Hatun Kervansarayını mimari süslemeleri ile karşılaştırmakta ve caminin 9-10. yüzyıl yapılarıyla paralellik gösterdiğini belirtmektedir. S. Hmelnskiy camiyi mimari özelliklerinden dolayı 10. yüzyıla veya 9. yüzyılın sonuna tarihlemektedir. Aynı zamanda S. Hmelnskiy, muhtemelen Diggârân Camisi'nin ilk olarak 8-9. yüzyılda bir ateş tapınağı olarak inşa edildiğini ve sonradan camiye çevrilmiş olabileceğini kaydetmektedir⁴⁷.

E. Esin⁴⁸, O. Aslanapa⁴⁹, M. Sözen⁵⁰, M. Cezar⁵¹, A. Altun⁵², gibi Türk araştırmacıları Diggârân Camisi'ni genelde Karahanlı dönemi 11. yüzyıl yapısı olarak görürlerken O. Arık ise camiyi 12. yüzyıl Selçuklu yapısı olarak değerlendirmektedir⁵³.

Caminin içerisinde kullanılan tuğladan basamaklı mukarnaslar⁵⁴, 11. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat basamaklı mukarnaslar yaygın olmasa da 10. yüzyıl yapılarında da kullanılmıştır. İshak-Ata Türbesi (Karşı / Özbekistan / 10-11. yüzyıl)⁵⁵, Alembardar Türbesi (Kerki / Türkmenistan / 11.yüzyıl)⁵⁶, Hakîm el-Tirmizi Camisi (Tirmiz

/ Özbekistan / 11-12. yüzyıl)⁵⁷, Amul-Harzem yolu üzerinde Day Hatun Kervansarayını (Türkmenistan / 11-12. yüzyıl)⁵⁸, Ayşe Bibi Türbesi (Cambul / Kazakistan / 11-12. yüzyıl)⁵⁹, Astanebaba Türbesi (Kerki / Türkmenistan / 11-12. yüzyıl)⁶⁰ gibi yapılarda Diggârân Camisi'ne benzer tuğladan basamaklı mukarnaslar kullanılmıştır. Diggârân Camisi'nde kullanılan tuğladan mukarnas kornişlerin ise, daha farklı bir uygulaması Day Hatun Kervansarayında da karşımıza çıkmaktadır. Bu kervansaraydaki kornişler, yan yana sıralanmış tuğladan konsolların aralarında oluşmuş ufak nişlerde herhangi bir süsleme yapılmamış boş bırakılmıştır⁶¹. Diggârân Camisi sütunlarında kullanılan 21.5x 21.5 x 3 cm. ve 22 x 22 x 3.5 cm. ölçüsündeki tuğlalar, 9-10. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Fakat yapının duvar ve üst bölümlerinde görülen tuğlaların ölçüleri 9-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Diggârân Camisi'ndeki sütunların örgü sistemine benzer özellikler, muhtemelen 10. yüzyıldan kalmış olan Hocend Kalesi'ndeki bir kule veya minare kalıntısının duvar örgüsünde karşımıza çıkmaktadır⁶². Ayrıca Diggârân Camisi'nde karşılaştığımız sütun örgüsü Ribat-ı Melik adlı yapının (Nevai / Özbekistan / 11-12. yüzyıl) ikinci bölümünde (kuzey bölümü) yer alan sütun kalıntılarının örgüsüne çok benzemektedir⁶³.

⁴⁷ S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 72-78.

⁴⁸ E. Esin, "Türk Meliği Şehri Kökşibagan'da Hakanlı Devrinden Mescid", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 98, 1970, s. 132-156.

⁴⁹ O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, s. 46.

⁵⁰ M. Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 3

⁵¹ M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 148-153.

⁵² A. Altun, *An Outline of Turkish Architecture In The Middle Ages*, İstanbul 1990, s. 8

⁵³ O. Arık, *Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler*, Ankara 1994, s.72.

⁵⁴ M. Hattstein-P. Delius (ed.), *Islam Art and Architecture*, France 2000, s. 354-355; Basamaklı mukarnasların gelişimi üzerine bkz.; J. Rosintal *Trompes et Stalactites...*, s.75-79

⁵⁵ G. A. Pugaçenkova-L. I. Rempel, *a. g. e.*, s. 202-203; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 174-175; R. R. Abdurasylev-L. İ. Rempel, "Neizvestnie Pamyatniki Arhitekturi Basseyna Kaşkadari", *İskusstvo Zodnih Uzbekistan*, C.1, Taşkent 1962, s. 28-30.; L. Yu. Manskovkaya, *Arhitekturnie Pamyatniki Kaşkadari*, Taşkent 1979, s. 79.

⁵⁶ G.A.Pugaçenkova, "Arhitekturnie Pamyatniki v Selenii Astana-Baba", *Kratkie Soobşçeniye Instituta Istoarii Material'noy Kulturi*, 61, 1956, s. 79-85; G. A. Pugaçenkova, *Puti Razvitiya Arhitektury Yuznogo Turkmenistana Pory Rabovladieniya i Feodalizma*, Moskva 1958, s.286-292; A. M. Pribytkova, *Pamyatniki Arhitekturi XI veka v Türkmenii*,

Moskova 1955, s. 68, çiz. 77; *Pamyatniki Arhitekture Turkmenistana*, leningrad 1974, s. 235-240.

⁵⁷ G. A. Pugaçenkova, *Termez, Şahrisyabz, Hiva*, Moskva 1974, s.35-36; M. Hattstein-P. Delius, *a. g. e.*, s. 357-358, 365-366; V. A. Lavrov, *Gradostroitel'naya Kultura Sredney Azii*, Moskva 1950, pl. 104; G. A Pugaçenkova- L. I. Rempel, *a. g. e.*, s.197-198

⁵⁸ A. M. Pribytkova, *a. g. e.*, s. 39-64, pl. 51; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 182-187; G. A. Pugaçenkova, *Puti...*, s. 230-231; A. M. Pribytkova, "Karavan-Saray Daya Hatun", *Arhitekturnoe Nasledstvo*, III, 1953, s.100-101; M. E. Masson, "Srenevekovniye Torgoviye Puti iz Merva v Horezm v Maverannahr", *Yujno-Turkmenistanskoy Arhaeologieskoy Ekspeditsii*, C. 13, Aşhabad 1966; s.203-213; *Pamyatniki Arhitekture Turkmenistana*, leningrad 1974, s. 232-234.

⁵⁹ Y. Yaralov, *a. g. e.*, s. 369, pl. 25; M. Hattstein-P. Delius, *a. g. e.*, s. 359; A. Margulan-T. Basenov-M. Mendikulov, *Arhitektura Kazahstana*, Alma-ata 1959 pl. 19-20.

⁶⁰ G.A.Pugaçenkova, *Arhitekturnie Pamyatniki...*, s. 70-79; *Pamyatniki Arhitekture Turkmenistana*, leningrad 1974, s. 240-243; S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 98.

⁶¹ S. Hmelnskiy, *Mejdu...*, s. 184; A. M. Pribytkova, *a. g. e.*, s.46-47, res. 48-50.

⁶² S. Hmelnskiy, *a. g. e.*, s. 107.

⁶³ N. B. Nemtseva, "Rabat-ı Malik", *Hudojestvennaya Kultura Sredney Azii IX-XII Veka*, Taşkent 1983, s.112-142;

Diggârân Camisi tipinde ayakta kalmış başka bir cami olmamasına rağmen, Diggârân Camisi tasarımına benzer başka tipte camiler de Orta Asya mimarisinde bulunmaktadır. Mescid-i Tarih adlı cami (Belh / Kuzey Afganistan / 9. yüzyıl), kalıntılardan anlaşıldığına göre kare planlı ve dört sütunludur. Mekanın içinde, dört sütunun yarattığı dokuz kare birimin üzeri muhtemelen sütunların ve kemerlerin taşıdığı dokuz eşit kubbe ile örtülüydü. Camideki sütunlar ve kemerler tuğladan, duvarları ise kerpiçten yapılmıştır. Caminin mihrap duvarı hariç üç cephesinin her biri ilk yapıldığında muhtemelen iki sütun ve üç kemerle dışa açılmaktaydı. Fakat sonradan mihrap duvarının karşısındaki cephe hariç diğer duvarlardaki açıklıklar kerpiçle dolgulanmıştır⁶⁴. Çar Sütun Camisi (Tirmiz / Özbekistan / 9-10. yüzyıl), kalıntılardan anlaşıldığına göre kare planlı ve dört sütundan oluşmuş bir yapıdır. Mekanın içinde, dört sütunla meydana gelmiş dokuz kare birimin üzeri, muhtemelen sütunların ve kemerlerin taşıdığı dokuz eşit kubbe ile örtülüydü. Bu yapının duvarları kerpiçten, sütunları ise tuğladan yapılmıştır. 11. yüzyılda duvarlar tuğla ile kaplanmıştır. Cami, kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerinden üçer kemerle dışa açılmaktadır⁶⁵. Bugün Özbekistan'ın Buhara şehrinde bulunan, altında bir ateş tapınağının kalıntıları olan ve çeşitli dönemlerde değişikliklere uğramış, tamamıyla tuğladan inşa edilmiş Magâk-ı Attârî Camisi'nin 10. yüzyıla ait ilk inşa devresinden, mekanın içinde kare bir alan yaratan dört sütun kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Bu cami, 12. yüzyılda mihraba doğru altı sütunlu, üç nefli bazilikal planlı bir tipte yeniden inşa edilmiştir.

N. B. Nemtseva başkanlığında son yıllarda yapılan kazılar neticesinde bulunan kalıntılar ışığında daha önce kervansaray olarak bilinen Ribat-ı Melik adlı yapının tahkimatlı bir saray olarak yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Bkz.; N. B. Nemtseva, "Tsarskaya Krepost v Buharskoy Stepi (Rabat-i Malik, XI-XII v.)", *İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, Vp. 33, Taşkent 2002, s. 227-242.

⁶⁴ L. Golombek, "Abbasid Mosque at Balk", *Oriental Art*, 15, 1969, s.173-189; G.A.Pugaçenkova, "Nu-Gumbet v Balhe", *Sovetskaya Arheologiya*, No. 3, Moskva 1970, s. 241-250.

⁶⁵ V. A. Şişkin, "Kurgan i Meçet Çor-Sutun v Razvalinah Starogo Termeza", *Termezskaya arheologičeska kompleksnaya ekspeditsiya*, C. 2, Taşkent 1945; G. A. Pugaçenkova, *Termez...*, s. 21-23; S. Hmelniński, *a. g. e.*, s. 81-82.

Caminin üst örtüsü muhtemelen sütunlar ve kemerlerle taşınan 12 kubbeden meydana gelmişti. Camide, 16. yüzyılda (1546-1547) önemli değişiklikler yapılmıştır. Magâk-ı Attârî Camisi, 20. yüzyılda birçok restorasyon geçirmiş ve camiye eklentiler yapılmıştır. Bugün Magâk-ı Attârî Camisi dikdörtgen planlı, altı sütunlu ve 12 kubbeli olarak ayakta durmaktadır⁶⁶. Şahgabat adlı cami (Mangışlak Yarımadası / Kazakistan / 9-10. yüzyıl), kayaya oyulmuş, haç planlı, duvara bitişik dört sütunlu ve merkezi kubbeli bir yapıdır⁶⁷. Orta Asya dışında, diğer bölgelerdeki ortaçağ İslami dönem camileri içinde de, kare mekanlı dört sütunlu ve üzeri dokuz kubbeli veya tonozlu bir dizi cami inşa edilmiştir. Şerif Tabataba Meşhedi Camisi (Kahire / Mısır / 943)⁶⁸, Saba veya Sabain Vali Camisi (Asuan / Mısır / Tabataba Meşhedi adlı camiden biraz daha geç tarihlidir)⁶⁹, sonradan kiliseye çevrilmiş olan Bâb el-Mardum Camisi (Toledo / İspanya / 999-1000) ve Casa de las Tornerias Camisi (Toledo / İspanya / 12. yüzyılın ikinci yarısı)⁷⁰ gibi yapılar kare planlı, dört sütunlu ve üst örtüleri dokuz eşit kubbelidir. Fatata Camisi (Susa / İran / 838-841)⁷¹ ve Circis Peygamber Camisi (Musul / Irak / 1148)⁷² gibi yapılar ise kare planlı dört sütunlu ve üst örtüleri tonozlu yapılardır. Diggârân Camisi'nde gördüğümüz tasarımın benzerlerini daha geç dönemlerde yapılmış olan klasik Osmanlı camilerinde ve tekkelerinde de görmekteyiz⁷³.

Diggârân Camisi, genel mimari tasarımı açısından, Orta Asya'daki 9-10. yüzyıl yapılarıyla paralellik göstermektedir. Fakat

⁶⁶ V. A. Şişkin, "Magok-i Attari", *Trudi Instituta Istarii i Arheologii*, C. 1, Taşkent 1948, s.3-21; V. A. Nilsen, *a. g. e.*, s. 70-83; S. Hmelniński, *a. g. e.*, s. 78-81.

⁶⁷ A. Medoev, "Podzemnaya Arhitektura koçevnikov poluostrova Mangışlak", *Prostor*, no 6, Alma-ata, 1969, s.51-57; Yapı için A. Medoev'in verdiği tarih şüphelidir. Bu konun daha detaylı incelenmesi gerekiyor.

⁶⁸ K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt I*, Oxford 1952, s.11-13, pl. 5, çiz. 6.

⁶⁹ K. A. C. Creswell, *a. g. e.*, s. 144-145, pl.1

⁷⁰ Bâb el-Mardum Camisi ve Casa de las Tornerias Camisi için bkz.; M. Hattstein-P. Delius (ed.), *a. g. e.*, s. 228-229; Ayrıca Bâb el-Mardum Camisi için bkz.; J. Hoag, *İslamische Architektur*, Stuttgart 1976, s. 90-91, pl. 99.

⁷¹ K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture II*, Oxford 1940, s. 246-248, pl.195.

⁷² F. Sarre-E.Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet II*, Berlin 1920, s. 236-238, pl. 245.

⁷³ İ. Çeşmeli, *a. g. e.*, s. 55-61.

mimari süslemeleri açısından yapı, 10-12. yüzyıl özellikleri göstermektedir. Bunların yanında kerpiç ve tuğla malzemenin bir arada kullanıldığı Diggârân Camisi'ndeki tuğla boyutlarını, sütun örgüsünü ve yapıda bulunmuş keramik parçalarını da birlikte değerlendirdiğimizde, caminin 10. yüzyılda veya 11. yüzyıl başında inşa edilmiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Fakat primitif mimari özelliklerinden dolayı camiyi 9-10. yüzyıla da yerleştirebiliriz.

Kubbenin kullanılmadığı kare mekan içinde dört sütun uygulaması, tarihte çok geçmişlere gitmektedir. Anadolu da prehistorik çağ megaronlarında, kare mekan içinde ahşaptan dört direkli tasarımlar uygulanmıştır⁷⁴. Mısır mimarisinde, Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1580-1085) yapılmış olan bazı tapınakların özellikle cella kısımlarında kare mekanlı dört sütunlu tasarımlarla karşılaşıyoruz⁷⁵. M.Ö. 6. yüzyıl-M.S. 2. yüzyıl arasında, Persler, Partlar, Nabatiler ve Kuşanlılar döneminden Suriye, Irak, İran ve Afganistan'da inşa edilen ateş tapınaklarının çevre koridorlu cella bölümleri, genellikle kare mekan içinde dört sütundan oluşmuştur ve genellikle önlerinde de birer avlu bulunuyordu⁷⁶. Persler ve Partlar dönemi sivil mimarisinde de, kare mekan içinde dört sütunlu salon örnekleri uygulanmıştır⁷⁷. Minos ve Miken gibi antikçağ Akdeniz çevresi medeniyetleri ile Yunan ve Roma dönemi sivil

ve dini mimarisinde de, kare planlı dört sütunlu mekanların sıkça uygulandığını bilmekteyiz⁷⁸. Hindistan'daki bazı ortaçağ Budist tapınaklarında da, kare mekanlı dört sütunlu mekanlar bulunuyordu⁷⁹. Aynı zamanda Orta Asya'da yoğun bir şekilde uygulanmış olan kare mekan içinde ahşaptan dört sütunlu ve tütekli örtüye sahip sivil ve dini amaçlı kullanılan mekanlar, Çin'den Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada antikçağdan günümüze kadar bir gelenek halinde uygulanmaktadır⁸⁰.

Kubbenin kökenleri eski Mezopotamya mimarisine inmektedir. Daha sonra Akdeniz coğrafyasında da yayılım alanı bulan kubbeler, bindirme tekniğinde yapılmakta (yalancı kubbe) ve genellikle dairesel mekanları örtmekteydi. İlk gerçek kubbe Roma mimarisinde kullanılmasına rağmen yine dairesel mekanları örtmekteydi. Kare mekanların gerçek kubbe ile örtülmesi Sasani mimarisi ile başlamıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, Sasani mimarisinde kare alandan kubbeye geçiş, köşelerinde trompları olan sekizgen kasnaklarla sağlanmaktaydı. Köşelerinde trompları olan sekizgen kasnaklı merkezi kubbeli mekanlara sahip Sasani döneminden günümüze önemli sivil mimari örnekler kalmıştır⁸¹. Sasaniler'le birlikte M.S. 3. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan ve günümüze çok sayıda örneği ulaşan "cihâr-tâk" denen ateş tapınakları, genellikle köşelerdeki dört kalın ayağın ve bunları birbirine bağlayan dışa açık dört geniş kemerin yarattığı kare alanın üzerindeki kubbeye basit kademeli kemerli tromplarla geçilmekteydi. Bazen bu mekanların etrafında tonozlu çevre

⁷⁴ R. Naumann, (çev. B. Madra), *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara 1985, s. 139-140, 346-398, 447-448, pl. 577.

⁷⁵ G. Steindorff, *Die Kunst der Agypter*, Leipzig 1928, s. 40-41, pl. 12; K. Lang-M. Hirmer, *Egypt*, London 1956, s. 328, 350, 352, pl. 19, 33-34.

⁷⁶ Kuh-i Hwaga (İran / Pers dönemi / M.Ö. 6-5 yüzyıl), Susa (İran / Pers dönemi / M.Ö. 5-4 yüzyıl), Frataratempel (İran / Part dönemi / M.Ö. 3.yüzyıl), Kuh-i Hawaga (İran-Afganistan / Part dönemi / M.Ö. 2-1.yüzyıl), Ba'al Shamim (Suriye / Nabati dönemi / M.Ö. 1.yüzyıl), Sahr (Suriye / Nabati dönemi / M.S. 1.yüzyıl), Dilbercin (Kuzey Afganistan / Kuşan dönemi / M.S. 1.yüzyıl) Surh Kotal (Kuzey Afganistan / Kuşan dönemi / M.S. 2.yüzyıl) gibi ateş tapınakları için bkz.; K. Schipmann, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin 1971, s. 496-497, pl. 83; Ayrıca Nabatilere ait tapınaklar için bkz.; H.C. Butler, *Ancient in Syria*, Leyden 1916, 373-385, pl. 324, 325; H. C. Butler, *Ancient in Syria*, Leyden 1919, s. 441-443, pl. 387

⁷⁷ Persler döneminden Persepolis (M.Ö. 6-4. yüzyıl), Partlar döneminden Nippur ve Assur (Irak / M.S. 2. yüzyıl) sarayları için bkz. A. U. Pope (ed.), *a. g. e.*, s. 313, 424, 435, pl. 74, 106, 108, çiz. 100. Part dönemi Nisa Sarayı (Türkmenistan / M.Ö. 3-M.S. 3. yüzyıl) için bkz.; G. A. Pugaçenkova, *Puti...*, s. 94-95; G. A. Pugaçenkova, *Isskusstvo Turkmenistana*, Moskova 1967, s. 36-41

⁷⁸ D. E. Strong, *The Classical World*, London 1965, s. 33, 75.

⁷⁹ 11. yüzyıldan kalan Lingara Tapınağı için bkz.; P. Brown, *a. g. e.*, pl. LXXXV.

⁸⁰ S. Chmelnizkij, *Zwischen...*, s. 49-59, 79, 91, 98, 101, 104, 106, 117, 120, 122, 144-146, 154, pl. 26, 46, 55, 60, 63, 65-66, 75, 78-79, 91-94, 101; S. Chmelnizkij, (çev. Ü. Öztürk), "Orta Asya'da Kaybolan Bir Form Üzerine", *Sanatın Ortaçağı*, İstanbul 1997, s. 13-35, pl. 1, 10-13,

⁸¹ İran'da bulunan ve Sasani döneminden kalan Firuzabad (3. yüzyıl), Kale-i Duhtar (3. yüzyılın ilk yarısı), Bişabur (3. yüzyıl), Sarvistan (5. yüzyıl), Damgan (6. yüzyıl) ve Kasr-ı Şirin (7. yüzyıl) sarayları için bkz.; A. U. Pope (ed.), *a. g. e.*, s. 534-537, 541, 544, 579 pl. 150-151, 153, 166 çiz.133; Ayrıca Bişabur sarayı için bkz.; R. Besenval, *Technologie de la Voute dans L' Orient Ancien*, C.2., Paris 1984, pl. 193.

koridorları bulunuyordu⁸². Bu tip tapınakların gelişmiş örnekleriyle de karşılaşırız. Bugün İran sınırı içinde Gira vadisinde bulunan ve Sasani döneminde yapılmış olan birbirine benzeyen ikisi büyük ve ikisi küçük dört adet ateş tapınağı kalıntıları, Diggârân Camisi'ne yakından benzerliklerinden dolayı dikkate değerdir. Muhtemelen M. S. 428-434 yılları arasında yapılmış olan Gira vadisinde taştan yapılmış bu tapınaklar, kare planlı olup içte yer alan ve üst örtüyü taşıyan dört kalın sütun, hem büyük kemerlerle birbirlerine, hem de küçük kemerlerle yan duvarlara bağlanıyorlar. Tapınakların dört yanındaki dikdörtgen planlı alanların üzeri beşik tonozlarla örtülüdür. Tapınakların dört köşesindeki kare alanların üzeri birer küçük kubbe ile örtülüdür. Yapılarda, üst örtüyü taşıyan dört kalın sütun ve kemerlerle oluşmuş kare alandan merkezdeki kubbeye geçiş, köşelerinde trompları olan sekizgen kasnak vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir (çiz. 20). Gira tapınaklarına benzer Sasani döneminden kalan, İmam Seyid Hüseyin ateş tapınağı ile Sasani devletinin baş tapınağı olan Taht-ı Süleyman ateş tapınağı kompleksinde yer alan bir tapınak bulunmaktadır. Kare planlı merkezi kubbeli ve köşelerde yer alan küçük kubbeli tasarımlara bir örnekte bugün Berlin Müzesinde bulunan Sasani döneminden kalan bronz bir tabak üzerindeki bir yapı tasviridir⁸³. Ayrıca bugün Tacikistan sınırları içinde kalan, Soğdlulara ait eski Pencikend şehri harabelerinde bulunan 6-7. yüzyıllar arasından kalan, Zerdüştler veya Maniheizt'lere ait iki tapınak, önü bir avluya açılan eyvan benzeri kare mekan içinde

ahşaptan dört sütundan ve üst örtüden meydana gelmiştir⁸⁴. Vahş bölgesinde (Güneybatı Tacikistan) yer alan ve 7. yüzyıldan kalan kerpiçten yapılmış Adzina Tepe Budist manastırı, dört eyvan şemasına benzer mekanların yer aldığı iki açık avludan meydana gelmiş ve bu eyvan benzeri mekanların arkasında yer alan kare planlı salonlardan birinin iç mekanında dört sütun bulunmaktadır⁸⁵.

Orta Asya mimarisinde görülen bazı şato yapılarının da Diggârân Camisi'yle benzer olduğu noktalar bulunmaktadır. İslamiyet'ten önce Orta Asya'da M.S. 5. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan merkezi planlı şatolar, bir gelenek halinde İslamiyet'ten sonra 13. yüzyıla kadar yapılmıştır. İki katlı ve kerpiçten yapılmış olan kare planlı Aul Tepe Şatosu'nun (Özbekistan / 5. yüzyıl) üst katı, kare bir mekan içinde bulunan dört sütunun oluşturduğu dokuz kare birimin üzeri muhtemelen merkezde ve köşelerde olmak üzere beş eşit kubbe ile örtülüydü. Kerpiçten yapılmış kare planlı Kâfir Kale Şatosu (Özbekistan / 5-6. yüzyıl), iki katlı olup üst katı, kare planlı, dört eyvanlı, merkezi kubbeli ve köşe mekanlarının üzeri küçük kubbelerle örtülüdür. Bu iki şato muhtemelen Soğdlular tarafından inşa edilmiştir⁸⁶. Bu tip merkezi kubbeli tasarımlar Orta Asya mimarisinde İslamiyet'ten sonrada yapılmaya devam edilmiştir⁸⁷.

Diggârân Camisi'ne benzer, erken dönem Doğu Hıristiyan kiliseleri içinde, dört sütunlu, merkezi kubbeli ve köşelerinde küçük kubbelere sahip, yan tarafları tonozlu, kapalı yunan haçı planlı örnekler de bulunmaktadır. Bu tip kiliselerin benzerlerini Roma mimarisinde de görüyoruz. Suriye'de Musmiyah'da bulunan M. S. 2. ait bir Roma dönemi tapınağı, kare mekanlı dört sütunlu bir tasarım göstermektedir. Bu yapının üstü tonoz ile örtülüydü⁸⁸. Suriye'de Rusafa bölgesinde

⁸² A. Godard, "Les Monuments Du Feu", *Athar-e Iran*, III, 1938, s. 7-30, pl. 1; L. V. Berghe, "Recents Deouvarts de Monuments Sasanids dans Le Fars", *Iranica Antiquae*, I, 1961, 163-198, pl. V.

⁸³ Gira tapınakları için bkz.; E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, London 1935, s. 91-93, pl. 12-13; U. M. de Villard, "The Fire Temples", *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology*, IV, Newyork 1936, s. 175-184, pl. 1; K. Schipmann, *a. g. e.*, s. 129-134, pl. 18; İmam Seyid Hüseyin tapınağı için bkz.; E. Herzfeld, *Iran in the Ancient East*, London 1941, s. 302, pl. 398; Taht-ı Süleyman ateş tapınağı için bkz.; R. Naumann, *Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Umgebung*, Berlin 1977, s. 46-65, pl. 24, 26, 27, 37; A. U. Pope, *A Survey of Iranian Art (IV. International Congress of Iranian Art and Archaeology April 24-May 3 1960)*, C. 14, s. 3053, pl.1119; Bronz tabak için bkz.; P. Ackerman, "The Throne of Khusraw The Takht-ı Taqdis", *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, V, 1937, s. 106-109; A. U. Pope, *a. g. e.*, s. 554-556, çiz. 160-161.

⁸⁴ S. Chmelnickij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 138-141.

⁸⁵ S. Chmelnickij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 156-160, pl. 102.

⁸⁶ S. Chmelnickij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 84-88, pl. 50-51

⁸⁷ S. Chmelnickij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 65-114; S. Hmelitskiy, *Mejdu...*, s. 231-242; G. A. Pugaçenkova-L. İ. Rempel, *İstori İskusstvo Uzbekistana*, Moskva 1965, s. 189-190.

⁸⁸ E. B. Smith, *The Dome*, Princeton 1951, s. 111, pl. 174.

569-582 yılları arasında yapılan Bizans dönemine ait Rusafa Kilisesi, kare mekan içinde yer alan dört kalın sütun üzerinde muhtemelen piramidal olarak yükselen ahşaptan bir örtü bulunuyordu. Mekanın dört köşesinde birer küçük kubbe yer almaktadır. Dört yanını ise tonozlar örtmekteydi. Merkezi planlı olan bu yapı daha sonra gelişecek olan Bizans, Ermeni, Avrupa ve Rus mimarisindeki dört sütunlu kapalı yunan haçı planlı kiliselerin bir ön örneği gibidir⁸⁹. Ermeni mimarisinde, M. S. 4-5. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlayan kiliselerde, kare mekan içinde yer alan dört sütunun taşıdığı merkezi kubbeli kapalı yunan haçı planlı kiliselerle sıkça karşılaşırız. Örneğin Ermenistan'ın Erivan yakınlarındaki 630 yılında yapılmış ve sonradan restorasyon geçirmiş olan Ecmiadzin Kilisesi bu tarz da tasarlanmıştır⁹⁰. Belki de kare planlı, dört sütunlu ve merkezi kubbeli kapalı yunan haçı planlı doğu Hıristiyan kiliselerin kökeninin de ateş tapınakları yatmaktadır.

İslamiyet öncesinde, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Nesturilik gibi farklı inançların iç içe geçtiği İran ve Orta Asya bölgesinde, bu farklı inançlara ait tapınaklar ve kiliseler inşa edilmiştir⁹¹. Bu bölgelerden günümüze kalıntıları ulaşmış tapınak ve kiliselerden özellikle Zerdüştlere ait ateş tapınakları Diggârân Camisi ile yakından benzerlik göstermektedir. İran ile sıkı kültürel bağları olan Orta Asya bölgesinde, İran'da olduğu gibi İslamiyet öncesinde Zerdüştlük inancı egemendi ve bu inançla bağlantılı olarak gerek arkeolojik verilerden gerekse eski kaynaklardan anlaşıldığına göre bölgede ateş tapınakları sıkça inşa edilmiştir. Muhtemelen Diggârân Camisi de, genel mimari tasarımı açısından yukarıda kaydettiğimiz kare planlı, dört sütunlu, merkezi kubbeli ve köşe kubbeleri ile beş kubbeli ortaçağ ateş tapınaklarından kaynaklanmıştır. Bu tipte

yapılan ateş tapınakları, muhtemelen yukarıda değindiğimiz gibi antikçağda yapılan çevre koridorlu, kare mekanlı ve dört sütunlu ateş tapınaklarından gelişmiştir. Diggârân Camisi'nin çekirdeğini meydana getiren dört sütunlu merkezi kubbeli konstrüksiyonun kökeninde muhtemelen cihâr-tâk tipi ateş tapınakları yatmaktadır. Orta Asya'nın bazı bölgelerinde Zerdüştlük inancı İslamiyet sonrasında da yaşamaya devam etmiştir⁹².

Orta Asya ve İran'da günümüze kalıntıları ulaşmış olan Nesturi kiliselerinin tasarımları Diggârân Camisi'nden farklı olsa da, ortaçağda doğu Hıristiyan kiliselerinde yaygın olarak görülen kare mekanlı, dört sütunlu kapalı yunan haçı planlı tasarımların, Orta Asya Nesturi kiliselerinde de uygulanmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Orta Asya'da İslamiyet'ten önce yaygın olan Nesturilik inancı İslamiyet'ten sonrada varlığını sürdürmüş ve bölgede kiliselerin İslamiyet'ten sonrada yapıldığını eski kaynaklardan öğreniyoruz⁹³. Bunları göz önünde bulundurduğumuzda belki de Diggârân Camisi, Nesturi kiliselerinden etkilenmiş olabilir. Orta Asya'daki Mani tapınakları hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Daha önce bahsettiğimiz gibi Pencikend'deki tapınakların, Mani tapınağı olup olmadığı kesin olarak bilinmiyor. Orta Asya dışında bugün Çin'e bağlı Sinkiang bölgesinde Uygurlar'a ait ortaçağ dönemi Mani tapınakları "cihâr-tâk" tipi ateş tapınakları modelindeydi⁹⁴. Orta Asya'da ve özellikle de Uygur çevresinde İslamiyet'ten önce Maniheizm inancı yaygındı ve İslamiyet'ten sonra da bu bölgelerde Maniheizm yaşamaya devam etmiştir. İslamiyet'ten sonra da Orta Asya'da Mani tapınaklarının yapıldığını yine

⁸⁹ H. Spanner-S. Guyer, *Rusafa*, Berlin 1926, s. 42-44, 66-69, pl. 31-32; E. B. Smith, *a. g. e.*, s. 112-113, pl. 176.

⁹⁰ E. Utudjian, *Les Monuments Armeniens du IVe siècle du XVIIe siècle*, Paris 1967, pl. 56; P. Cuneo, *Architettura Armena*, C. 1, Roma 1988, s. 94-95.

⁹¹ S. Chmelniczkij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 155-178; V. V. Barthold, (haz. H. D. Yıldız), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 195; V. V. Barthold, *Four Studies On The History Of Central Asia*, Leiden 1962, s. 9-10.

⁹² V. V. Barthold, *Four Studies...*, s. 10-11; Narşahî, (çev. R. N. Frye), *The History Of Bukhara*, Cambridge 1954, s. 20-21; S. Chmelniczkij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 177-178

⁹³ İ. Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, XV, İstanbul 2002, s. 66-67; L. G. Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 465; B. E. Colless, "The Nestorian Province of Samarqand", *Abr-Nahrain*, XXIV, 1986, s. 51-57; V. V. Barthold, *Four Studies...*, s. 10; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına...*, s. 99; R. Şeşen, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 230-231; Marco Polo, (çev. H. Yule), *The Book Of Ser Marco Polo*, London 1975, s. 183-186, dipnot.3; S. Chmelniczkij, *Zwischen Kuschanen...*, 170-177.

⁹⁴ A. U. Pope, *a. g. e.*, s. 560

eski kaynaklardan öğreniyoruz⁹⁵. Budizm, Orta Asya'da İslamiyet öncesinde yaygındı ve bölgede bu inançla bağlantılı manastır ve tapınaklar inşa edilmiştir. Fakat zamanla Budizm bölgede etkinliğini kaybetmiş ve İslamiyet sonrasında ortadan kaybolmuştur. Budizm, Orta Asya'ya nazaran daha çok Hindistan, Çin ve Sinkiang çevresinde ağırlık kazanmıştır. Orta Asya ve Sinkiang bölgesinden günümüze kalıntıları ulaşan Budist tapınakları, genelde tasarım açısından Diggârân Camisi'nden daha farklı tiptedirler⁹⁶. Muhtemelen kare mekan içinde dört sütunlu merkezi tasarımlar, bölgede köklü bir geçmişi olan kare planlı ahşaptan dört destekli ve tütekli örtüye sahip merkezi planlı mekanlardan gelişmiştir.

Diggârân Camisi, muhtemelen ateş tapınaklarından kaynaklanmış olup 10. yüzyılda veya 11. yüzyıl başında inşa edilmiştir. Belki de caminin olduğu yerde daha önce bir ateş tapınağı bulunuyordu ve bu tapınak sonradan camiye çevrilmiştir. Çöllük bir alanda tek başına ayakta duran ve Orta Asya'nın İslamiyet öncesi ile İslamiyet sonrası mimari özelliklerini uyumlu bir şekilde bünyesinde kaynaştıran Diggârân Camisi, primitif ve sade mimarisiyle son derece etkileyici bir görüntü sunmaktadır.

⁹⁵ V. Minorsky, *Hudûd al-Âlam*, London 1937, s. 113; İ. Çeşmeli, *Semerkand...*, s. 61, 64; V. V. Barthold, *Four Studies...*, s. 10

⁹⁶ S. Beal, *Buddhist Records of the Western World*, C. I, London 1884, s. 32-33; V. V. Barthold, *Four Studies...*, s. 11; S. Chmel'nizkij, *Zwischen Kuschanen...*, s. 156-170; A. V. Le Coq, *Die Buddhistische Spätantike Mittelasiens*, Graz 1975, s. 16, 20-21, pl. 4, 12, 16.

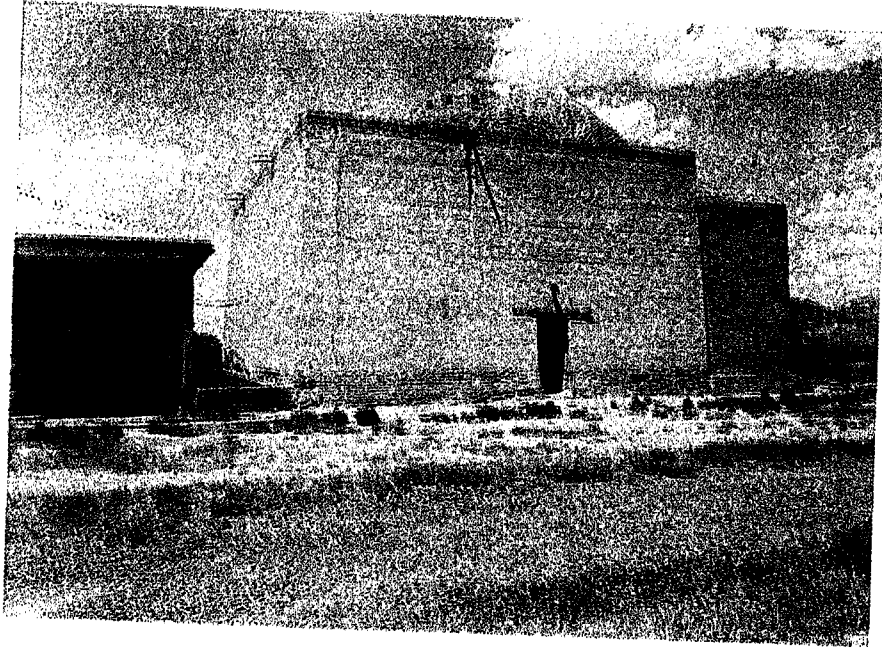
Resim 1 : Diggârân Camisi ve kale duvarının görünüşü (İ. Çeşmeli)

Resim 2: Diggârân Camisi'nin doğu cephesinin dıştan görünüşü (İ. Çeşmeli)

Resim 3 : Diggârân Camisi'nin kuzeydoğudan dıştan görünüşü (İ. Çeşmeli)

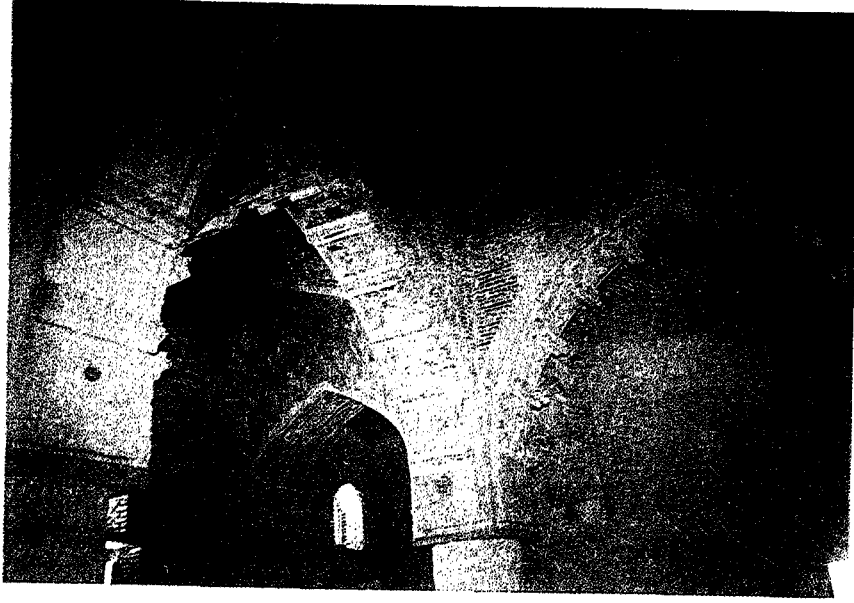
Resim 4 : Diggârân Camisi'nin güneybatıdan dıştan görünüşü (İ. Çeşmeli)

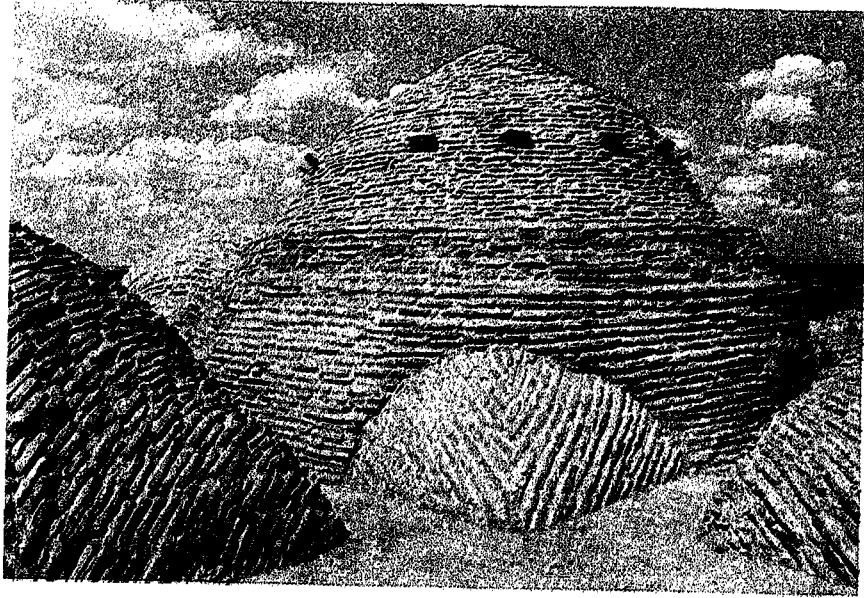
Resim 5 : Diggârân Camisi'nin batı yönündeki mihrap duvarının, sütunların ve kemerlerin içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

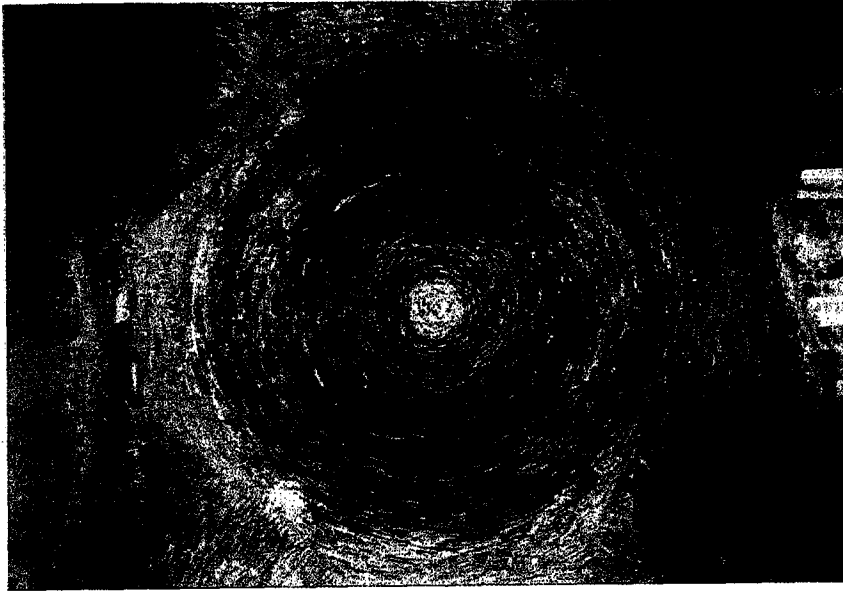
Resim 6 : Diggârân Camisi'nin sütun, kemer, tromp ve kubbenin güneybatıdan içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

Resim 7 : Diggârân Camisi'nin kemerler, kasnak bölümü ve kubbenin güneydoğudan içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

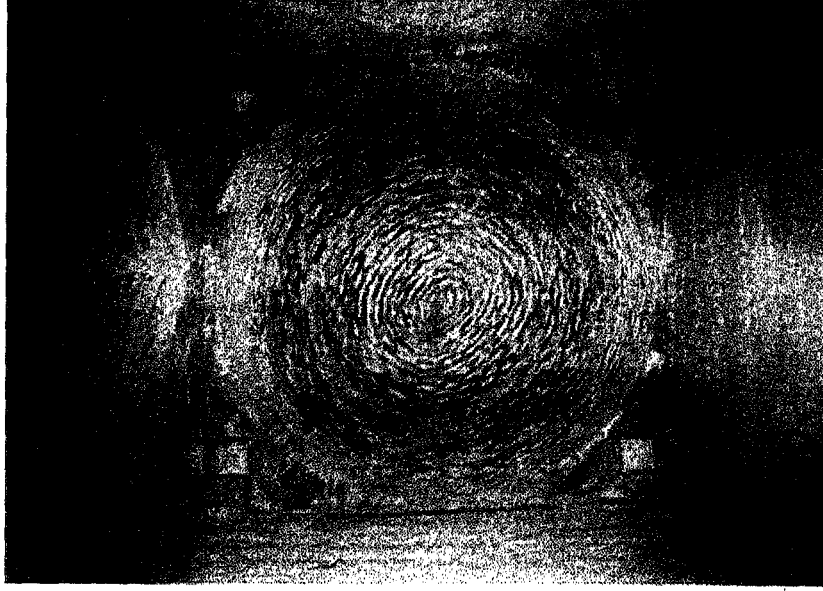
Resim 8 : Diggârân Camisi'nin merkezi kubbesinin dıştan görünüşü (İ. Çeşmeli)

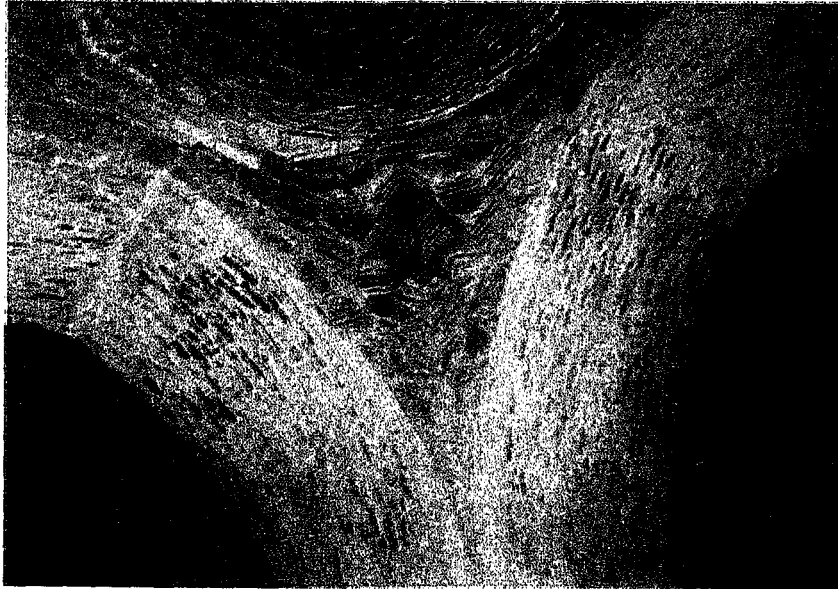
Resim 9 : Diggârân Camisi'nin merkezi kubbesinin içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

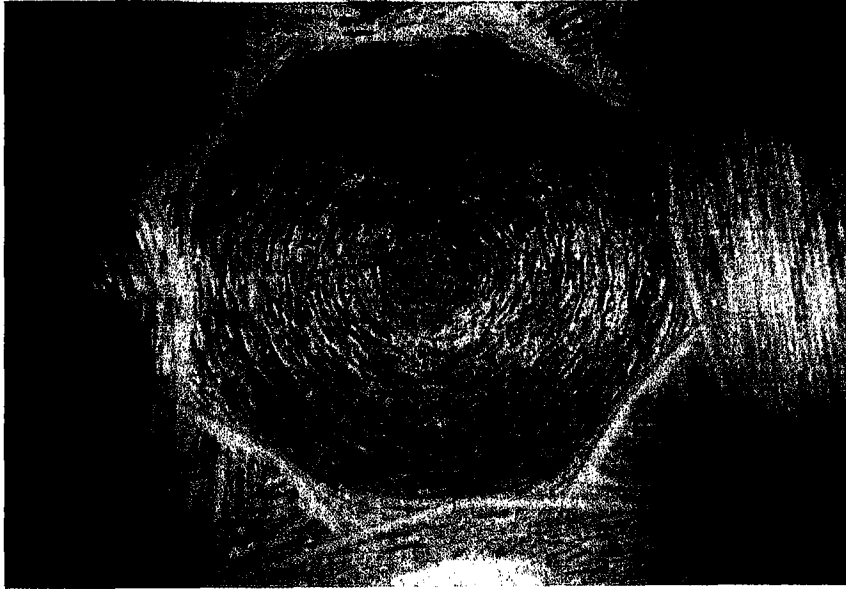
Resim 10 : Diggârân Camisi'nin güneybatı köşesindeki küçük kubbenin dıştan görünüşü (İ. Çeşmeli)

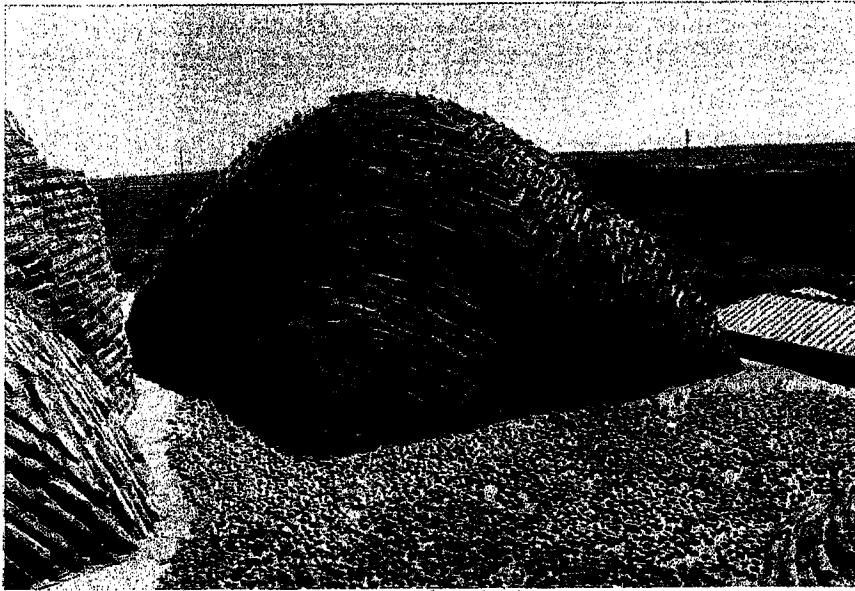
Resim 11 : Diggârân Camisi'nin güneybatı köşesindeki küçük kubbenin içten görünüşü
(İ. Çeşmeli)

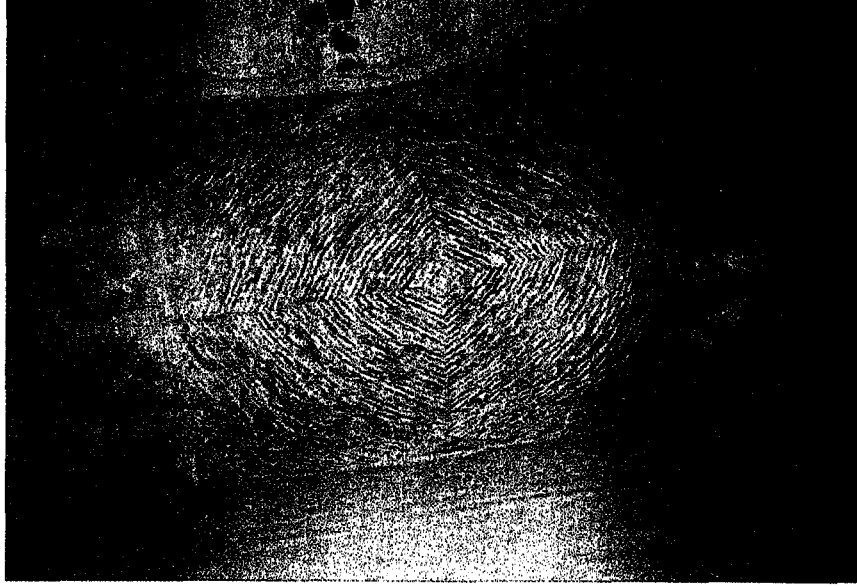
Resim 12 : Diggârân Camisi köşe küçük kubbelerinde yer alan bir basamaklı mukarnasın görünüşü
(İ. Çeşmeli)

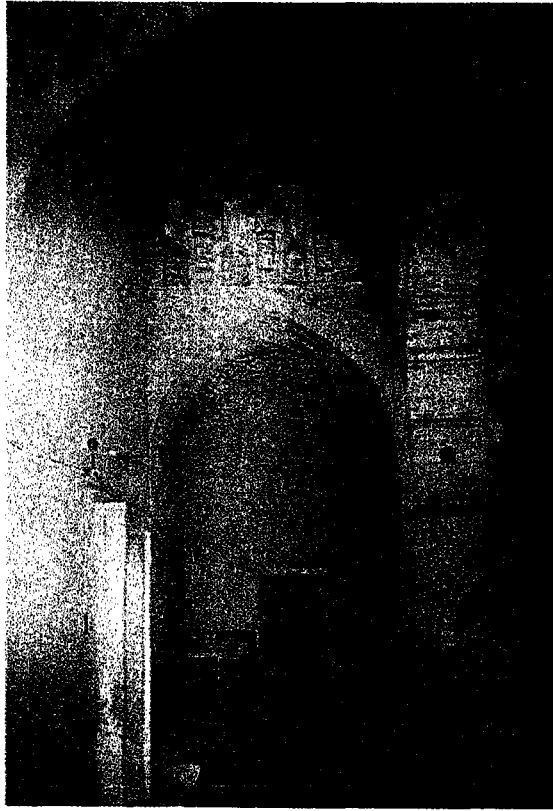
Resim 13 : Diggârân Camisi'nin güneydoğu köşesindeki küçük kubbenin içten görünüşü (İ. Çeşmeli)

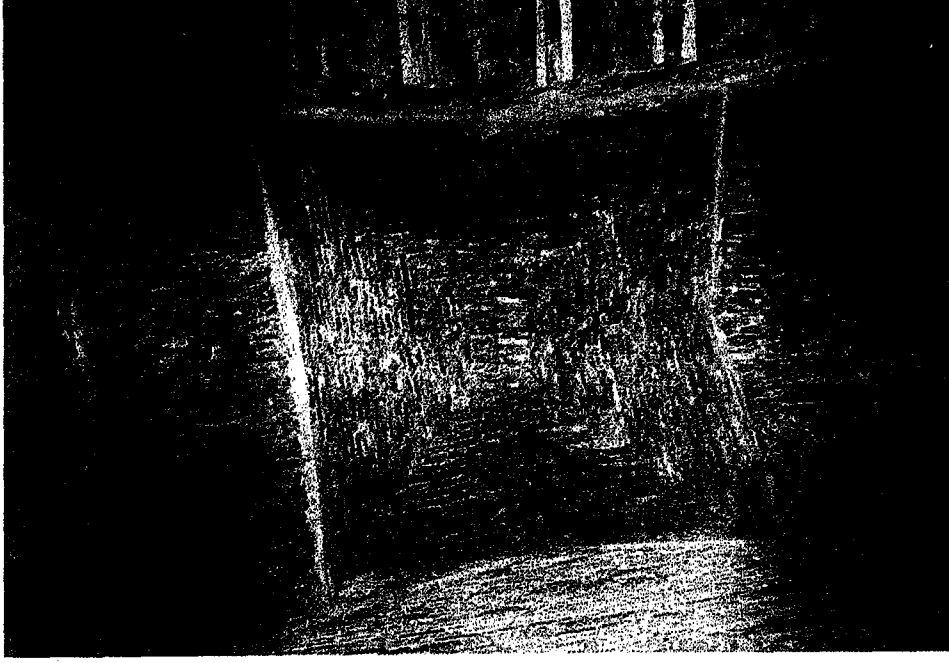
Resim 14 : Diggârân Camisi batı yönündeki belhi tipi tonozun dıştan görünüşü (İ. Çeşmeli)

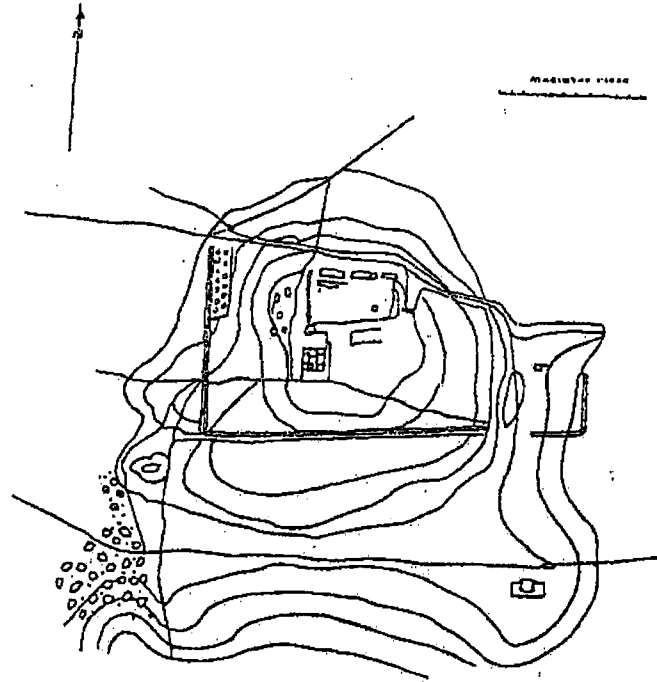
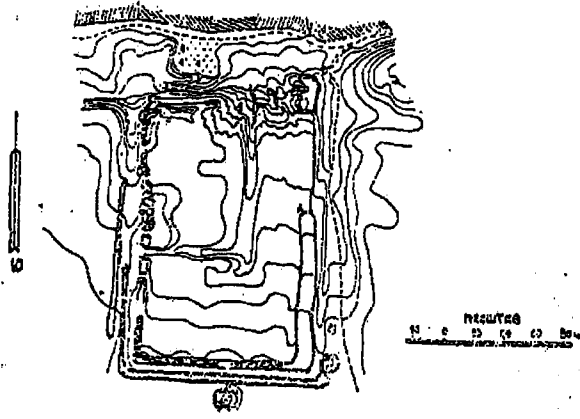
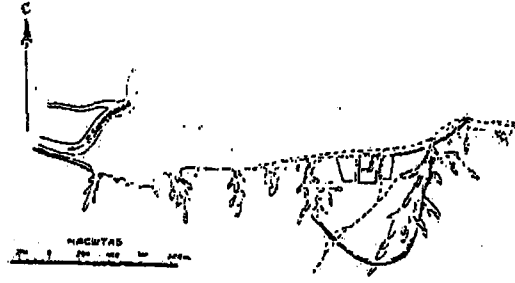
Resim 15 : Diggârân Camisi belhi tipi tonozun ve mukarnas kornişlerin içten görünüşü
(İ. Çeşmeli)

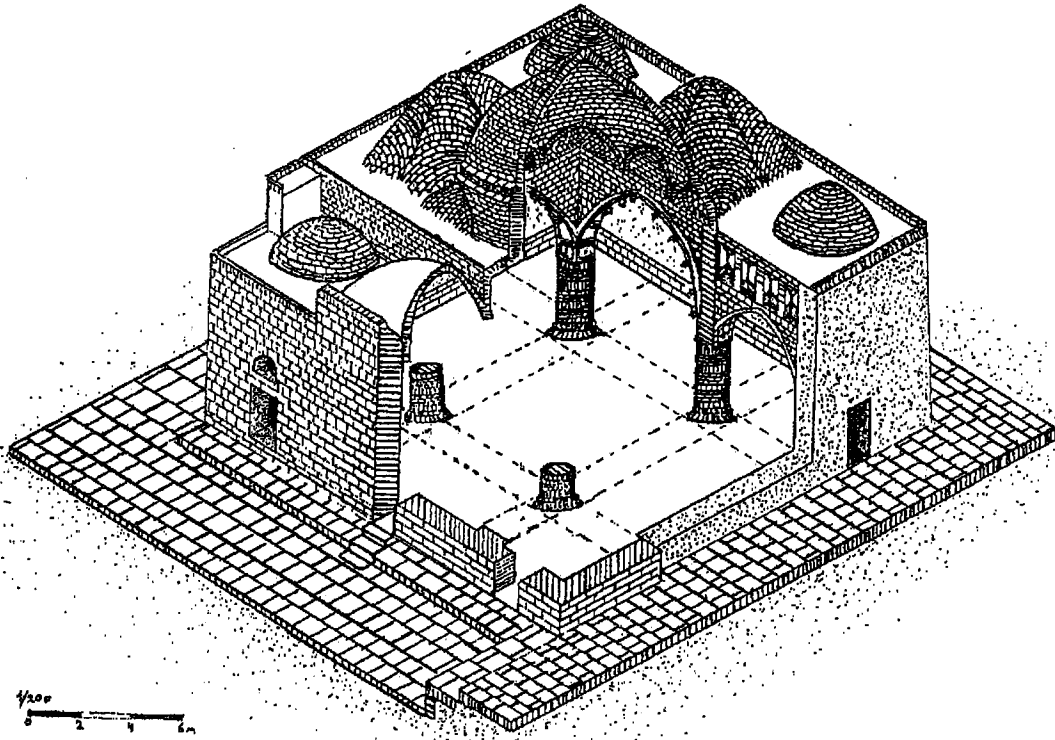
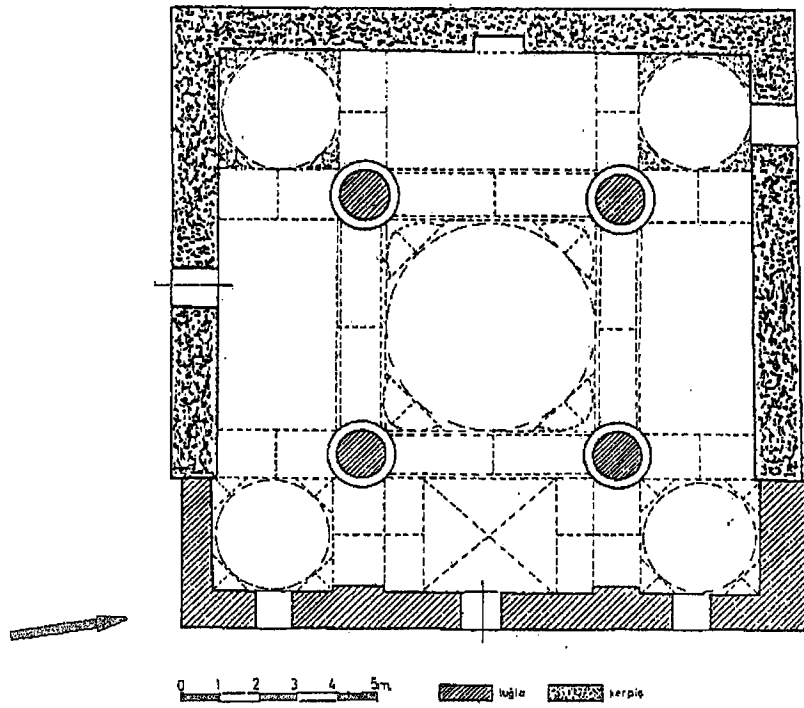
Resim 16 : Diggârân Camisi'nin batı yönündeki sütun, kemer, mukarnas korniş ve belhi tipi tonozun içten görünüşü (İ.Çeşmeli)

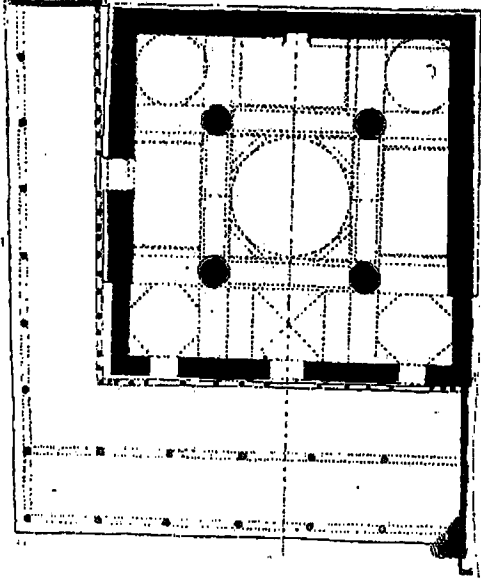
Resim 17 : Diggârân Camisi'nin doğu yönündeki sonradan yapılan tonozun içten görünüşü
(İ. Çeşmeli)

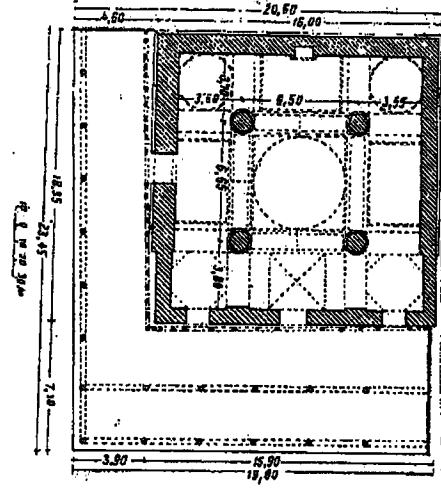
Çizim 1 Diggârân Camisi'nin bulunduğu eski şehir harabesinin konumunu ve planını gösteren çizimler (A. Yakubovskiy'den)

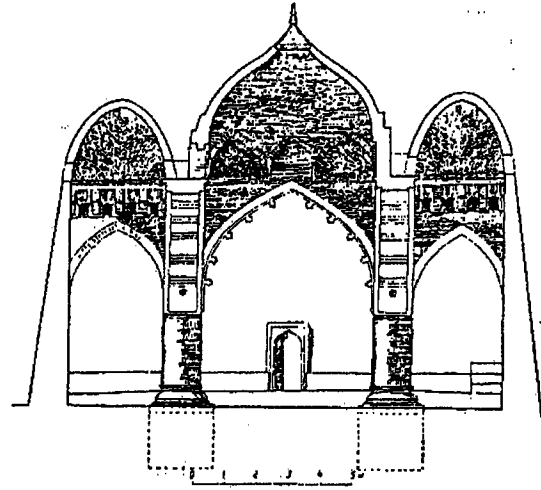
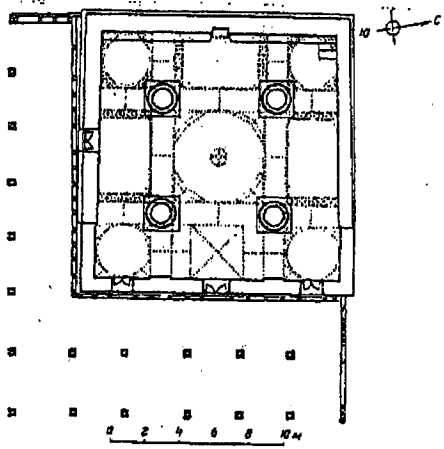
Çizim 2 Diggârân Camisi'nin planı ve aksonometrik çizimi (İ. Çeşmeli)

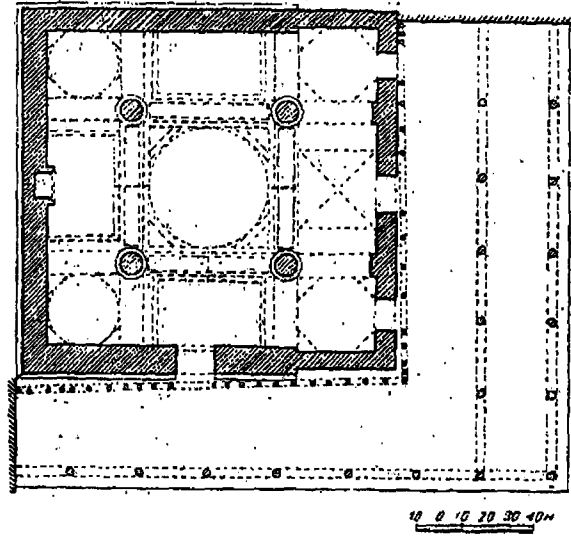
Çizim 3 Diggârân Camisi'nin planı
(A. Yakubovskiy'den)

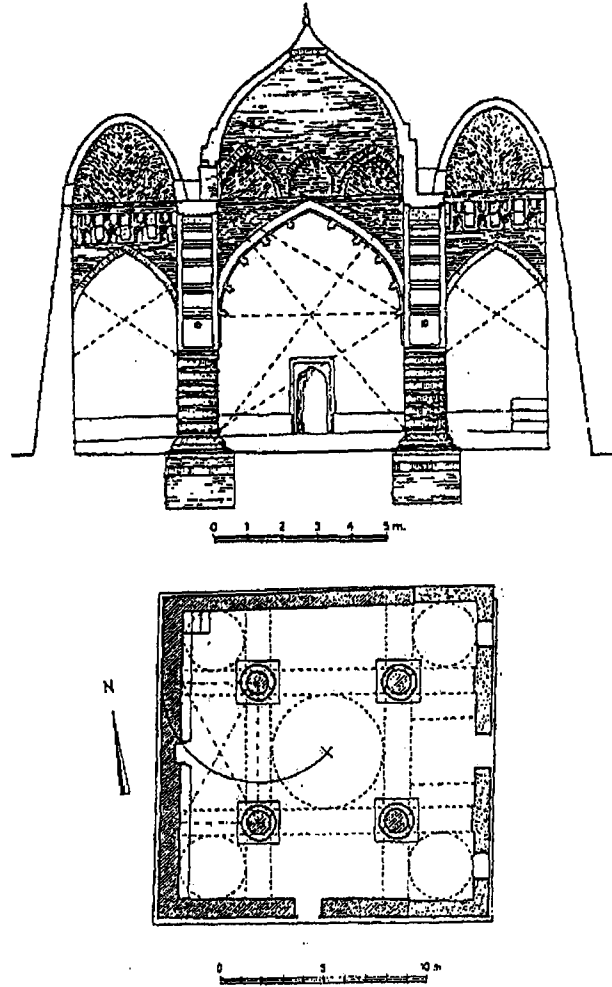
Çizim 4 Diggârân Camisi'nin planı
(B. N. Zasıpkin'den)

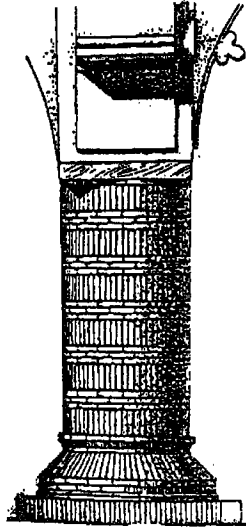
Çizim 5 Diggârân Camisi'nin planı ve kesiti (V. Varonina'dan)

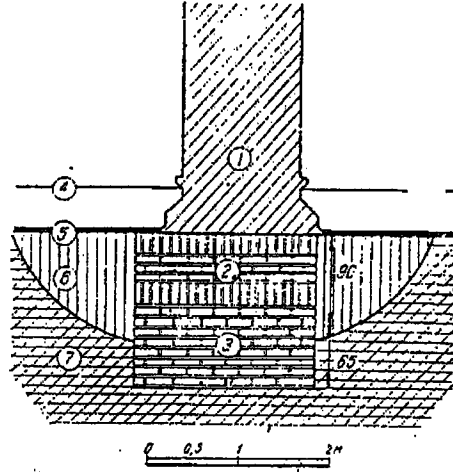
Çizim 6 Diggârân Camisi'nin planı (A. Nilsen'den)

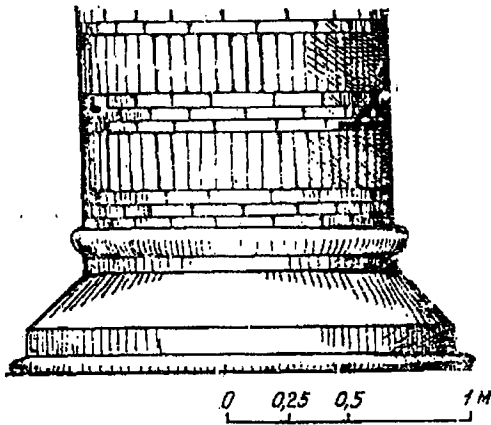
Çizim 7 Diggârân Camisi'nin planı ve kesiti (S. Hmelnskiy'den)

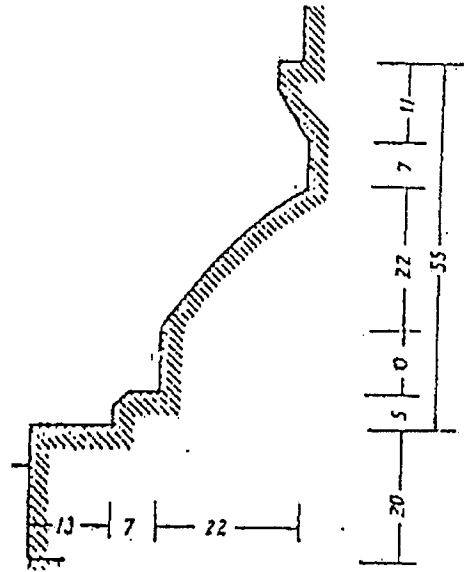
Çizim 8 Diggârân Camisi'nin sütunun görünüşü (S. Hmelnskiy'den)

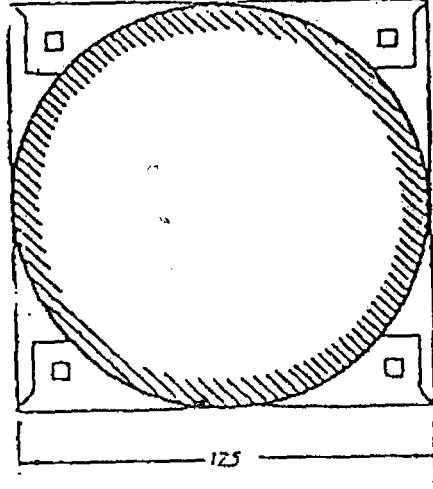
Çizim 9 Diggârân Camisi'nin sütun temelini kesiti (A. Nilsen'den)

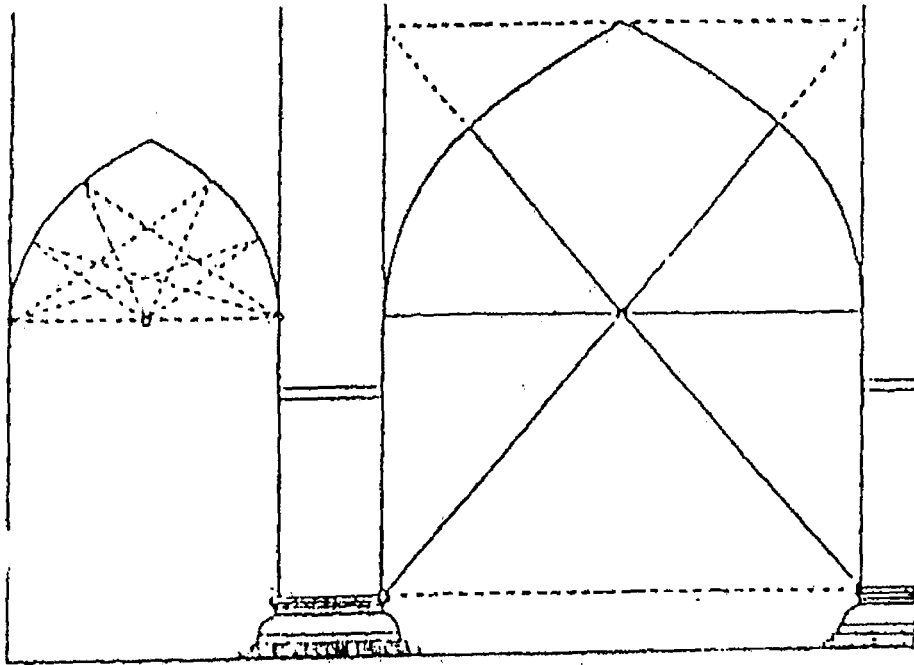
Çizim 10 Diggârân Camisi'nin sütun kaidesinin görünüşü (A. Nilsen'den)

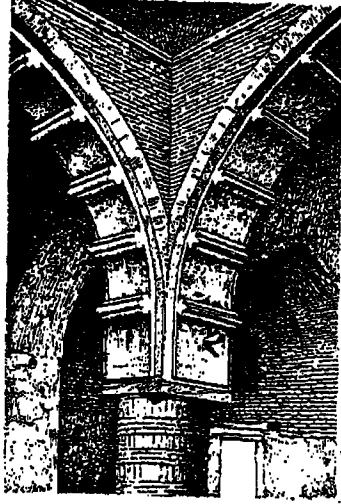
Çizim 11 Diggârân Camisi'nin sütun kaidesinin kesiti (V. Varonina'dan)

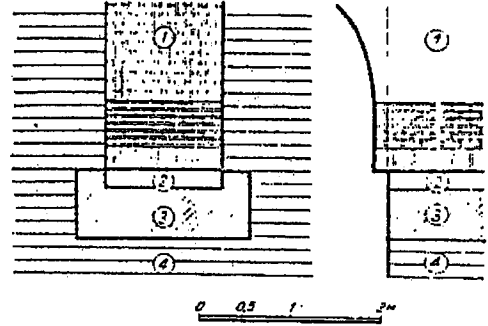
Çizim 12 Diggârân Camisi'nin ahşap başlığının çizimi
(V. Varonina'dan)

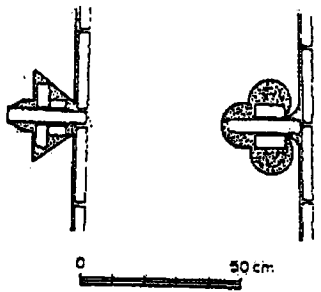
Çizim 13 Diggârân Camisi'nin sütunlarının ve kemerlerinin çizimi
(V. Varonina'dan)

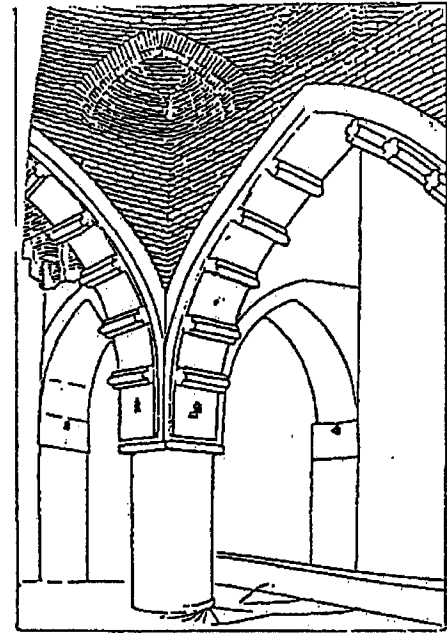
Çizim 14 Diggârân Camisi'nin büyük kemerlerinin görünüşü (S. Hmelnitskiy'den)

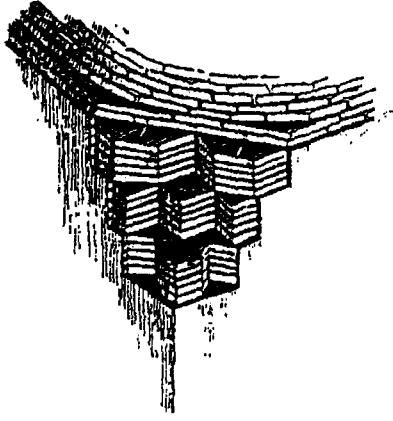
Çizim 15 Diggârân Camisi'nin kemerinin kesiti (A. Nilsen'den)

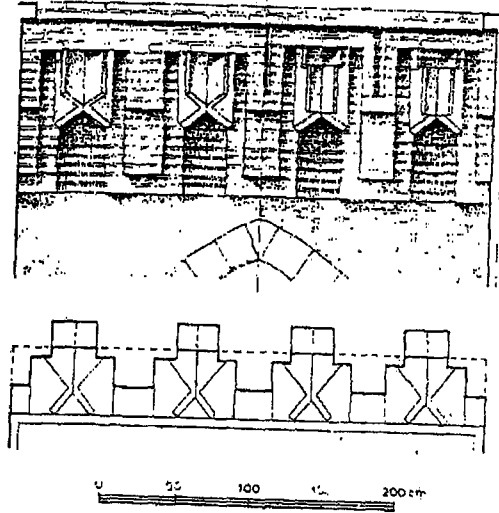
Çizim 16 Diggârân Camisi'nin kemer süslemelerinin kesiti (S. Hmelnitskiy'den)

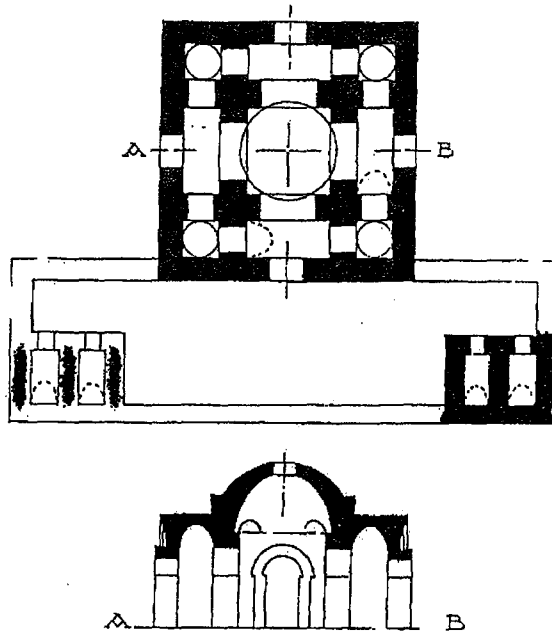
Çizim 17 Diggârân Camisi'nin iç mekan görünüşü (A. Pope'den)

Çizim 18 Diggârân Camisi'nin basamaklı mukarnasının görünüşü (S. Hmel'nitskiy'den)

Çizim 19 Diggârân Camisi'nin mukarnas kornişinin görünüşü ve kesiti (S. Hmel'nitskiy'den)

Çizim 20 Gira Ateş Tapınağı planı ve kesiti (U. M. de Villard'dan)

